

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav pro klasickou archeologii

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Lucie Broncová

Carnuntum. Římské město na Dunaji (1. – 4. stol. po Kr.)

Carnuntum. Roman City on the Danube (1st – 4th century AD)

Chtěla bych velmi poděkovat vedoucímu této diplomové práce Doc. PhDr. Jiřímu Musilovi, který mi při jejím zpracovávání poskytl četné rady ohledně struktury a literárních zdrojů. Rovněž mu děkuji za pomoc na její finální podobě a za korektury.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma Carnuntum. Římské město na Dunaji (1.-4. stol. po Kr.) zpracovala samostatně. Použitou literaturu a podkladové materiály uvádím v příloženém seznamu literatury.

V Praze dne 3. května 2010

Broncova Klára

Anotace

Tato práce se zabývá problematikou městské zástavby římské lokality Carnuntum. Hlavním úkolem je v prvé řadě upřesnit a zhodnotit celkovou strukturu osídlení, urbanismus a architekturu městského osídlení v prvních čtyřech stoletích po Kr. Na počátku podává přehled o lokaci a historické situaci antického města. V dalších kapitolách je městské osídlení Carnunta rozděleno na „civilní“ a „vojenské“, včetně popisu jednotlivých archeologických nálezů a pozůstatků, především veřejných budov a náboženských okrsků. Také se zde neopomíjí otázky týkající se typologie obytných domů a jejich interiérů. Práce se rovněž pokouší shrnout další témata, související s provinciální oblastí, jako jsou např. řemeslná výroba a nekropole. Závěr je věnován pokusům o srovnání a paralely s dalšími významnými lokalitami v porýnském a podunajském prostoru.

Klíčová slova: Římské provincie – Pannonia Superior – Carnuntum – Městské osídlení

Annotation

This thesis deals with questions of urban development in the Roman city of Carnuntum. The main focus is foremost to specify and review the global structure of settlement, urbanism and civilian architecture during the first four hundreds AD. In the first chapters provide an overview of location and historical situation of Carnuntum. In the following chapters the description of the urban settlement is divided into „civilian“ and „military“ territory, including description of several archaeological findings and monuments, mainly public buildings and religious areas. Furthermore, questions related to typology of dwelling-houses and their interior have not been omitted. The thesis also tries to summarize other topics associated with the area of Roman provinces, for example trade and burial-ground. The last part of the thesis is devoted to comparison and parallels with other important sites in the area of Rhine and Danube.

Key words: Roman provinces – Pannonia Superior – Carnuntum – Townships

Obsah

1. Úvod.....	7
2. Historie a lokace Carnunta.....	9
2.1 Poloha a prvotní osídlení	9
2.2 Dějiny římského města	10
3. Carnuntum v antických pramenech	12
4. Carnuntum po konci antiky a počátky výzkumu	14
5. Archeologické pozůstatky ve vojenském a civilním prostoru	16
6. Canabae legionis	18
6.1 Vývoj a vzhled canabae legionis v Carnuntu.....	19
6.2 Prokázané architektonické struktury v canabae legionis	22
6.2.1 Vojenský amfiteátr.....	22
6.2.2 Forum	23
6.2.3 „Praetorium“	24
6.2.4 Lázeňský komplex	25
6.2.5 Okrsek orientálních božstev.....	25
6.2.6 Dolichenum	27
6.2.7 Chrámový okresek na vrcholku Pfaffenberg	27
6.2.8 Náboženství	28
7. Civilní město.....	30
7.1 Prokázané architektonické struktury v civilním městě	32
7.1.1 Civilní amfiteátr.....	32
7.1.2 Heidentor („Pohanská brána“)	33
7.1.3 Velké lázně (tzv. „Palastruine“).....	34
7.1.4 Civilní forum.....	35
7.1.5 „Freilichtmuseum Petronell“	35
7.1.6 Mithreum III	38
7.2 Vztah mezi civilním a vojenským městem	39
8. Obytná architektura v Carnuntu.....	40
8.1. Vývoj stavebnictví a materiálu	40
8.2. Typologie a formy	41
8.2.1 Dům s atriem.....	41
8.2.2 Dům s peristylem	42
8.2.3 Dům s koridorem	42
8.2.4 „Streifenhaus“	43
8.2.5 Další typy domů	44
8.3 Shrnutí.....	44
9. Nekropole a pohřební ritus	45
9.1 Poloha a struktura pohřebišť	45
9.2 Nekropole v Carnuntu -- fáze a umístění	46
9.3 Proces římského pohřbu.....	47
9.4 Typologie hrobů v Carnuntu.....	47
9.4.1 Žárové hroby	48
9.4.2 Kostrové hroby	50
9.4.3 Hrobové stavby	50
9.5 Označení hrobů	51
9.6 Milodary a přiložené předměty.....	51
9.7 Shrnutí.....	52
10. Řemeslo	53

10.1 Počátky řemesla a jeho formy	53
10.2 Řemeslo, armáda a civilisté	54
10.3 Organizace řemeslné výroby	55
10.4 Specializace a vzdělávání	56
10.5 Příklady řemeslných odvětví a jejich nástroje	56
10.5.1 Hrněářská výroba	56
10.5.2 Kovožpracující výroba	58
10.5.3 Tesařská výroba	58
10.5.4 Kameníci a zedníci	59
10.5.5 Výroba cihel	59
10.6 Shrnutí	60
11. Carnuntum v paralelách	61
11.1 Carnuntum a Aquincum	61
11.1.1. Canabae legionis	61
11.1.2. Civilní město	64
11.1.3. Shrnutí	66
11.2 Carnuntum a Vindobona	67
11.2.1 Canabae legionis	68
11.2.2 Civilní město	69
11.2.3 Shrnutí	70
11.3 Carnuntum a Colonia Ulpia Traiana	70
11.4 Osídlení porýnského a podunajského prostoru	73
12. Závěr	75
13. Odborné prameny a literatura	78
13.1 Antické prameny	78
13.2 Použitá literatura	78
OBRAZOVÁ PŘÍLOHA	84

Použité zkratky

AAA	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
Carn. Jb.	Carnuntum Jahrbuch
RI.Ö	Der römische Limes in Österreich
Xant. Ber.	Xantener Berichte

1. Úvod

Tato diplomová práce se zabývá problematikou „městské zástavby“ v okolí a sousedství castra legionis v Carnuntu. Kromě upřesnění a zhodnocení městského celku, urbanizace a architektonických souborů, se pokusím osvětlit i život a kulturu tehdejších obyvatel. Celých 400 let se zde rozvíjelo římské osídlení, díky němuž jsme získali mnohé údaje o „životy obyčejných lidí“ i bohatých římských občanů. Vyspělá římská civilizace znamenala pro vývoj Panonie i dalších provincií zásadní obrat. Domácí obyvatelé se seznamovali s novým způsobem života, do kterého se postupem času integrovali.

Tématika související s civilní zástavbou je velmi zajímavá, jelikož v ní máme dosud značné množství otevřených otázek, na které lze získat odpovědi jen prováděním dalších výzkumů. Avšak i paralelním porovnáváním je možné najít některé odpovědi nebo aspoň předpoklady pro příští vývoj.

Úkolem této práce je především posoudit městskou strukturu, architektonické celky a proces urbanizace této lokality. Tyto údaje jsem se poté pokusila srovnat s jinými místy v zaalpských provinciích, aby byly zjištěny určité odlišnosti, rozdíly nebo shody. Tímto způsobem je možné přiblížit a upřesnit římský „modus“ civilní zástavby.

Na začátku podávám přehled o topografické a historické situaci a připojuji k tomu zmínky a důkazy z antických pramenů, jež máme v případě Carnunta poměrně rozsáhlé. Díky těmto zmínkách od starověkých autorů máme jasno i o historickém dění a vzájemných souvislostech s dochovanými architektonickými památkami. Zároveň nás však informují o událostech, které bychom archeologickými průzkumy nebyly schopni zjistit.

Další kapitoly se věnují samotné canabae legionis a civilnímu městu, a v nich dochovaným archeologickým památkám. Nejdříve se snažím popsat obecná pravidla a skutečnosti, která pro obě sídliště platila, především co se týče vzniku a vývoje celkové zástavby. Později upozorňuji na jednotlivé stavby obou městských sídlišť, které jsou zastoupeny veřejnými budovami jako jsou fora, amfiteátry, lázeňské komplexy či náboženské okrsky. Kromě popisu jednotlivých souborů se snažím vyložit jejich polohu v celkovém obrazu buď vojenského, nebo civilního města. Otevřeným tématem pro nás zůstává i problematika vztahu vojenského a civilního města a rovněž vztahu mezi Římany a původními obyvateli.

Obytné zástavbě se věnuje celá další kapitola, kde jsem konkretizovala některé typy domů, včetně jejich uspořádání a interiéru. Z tohoto můžeme totiž posoudit, jací lidé ve městě žili, na jaký komfort si potrpěli a jak byli majetní. V Carnuntu máme tuto skutečnost

zachycenu především díky konzervaci a rekonstrukci některých obytných domů v dnešním archeologickém parku v Petronellu.

V neposlední řadě se zde krátce zmiňuji o problematice nekropolí a hrobových kontextů, jelikož „svět mrtvých“ velmi úzce souvisí se „světem živých“. Podávám zde tedy přehled o vzhledu jednotlivých pohřebišť, který se postupně vyvíjel od uceleného lineárního systému podél cesty, až ke vzniku zcela nepravidelného konceptu, který se později překrývá s vrstvami sídlištními.

Pro většinu obyvatel byla nejdůležitějším zdrojem obživy především řemeslná výroba, kterou se v této práci také zabývám podrobněji. Proto je zde vhodné rovněž uvést počátek vzniku organizovaného řemesla a jemu příbuzných oborů a také vzájemnou závislost mezi řemeslníky, civilisty a armádou.

Závěr se věnuje srovnáním a jednotlivým paralelám mezi Carnuntem a jinými provincionálními lokalitami. Aquincum a Vindobona reprezentují podunajský prostor a na jejich příkladech se snažím vyložit principy, počátky a konce městských souborů. Porýnský areál je zde zastoupen lokalitou Xanten (Colonia Ulpia Traiana), u které se jeví určité rozdíly především u struktury civilního města.

Největší problém pro většinu antických sídlišť však představuje moderní zástavba, která ruiny překrývá. To brání plošným výzkumům a zjišťování širších kontextů. Pokud však antické monumenty přežily a kontinuálně v jejich zázemí přibývaly moderní domy, docházelo k jejich velkému poškozování prostřednictvím těžení stavebního materiálu.

I když Carnuntum představuje jednu z nejlépe prozkoumaných lokalit, máme v některých ohledech stále „mezery“ a omezené informace. Proto je i nadále potřeba se tímto tématem zabývat a prováděním dalších výzkumů neustále upřesňovat nejisté domněnky a názory.

2. Historie a lokace Carnunta

2.1 Poloha a prvotní osídlení

Na začátku je jistě vhodné zmínit se o vzniku a umístění římského Carnunta. Město leží na území dnešního severovýchodního Rakouska, ve spolkové zemi Dolní Rakousy, v prostoru obcí Bad Deutsch-Altenburg a Petronell-Carnuntum (Obr. 6, 7). Rozkládá se na celkové ploše více než 10 km², avšak na západě Petronell ještě asi o 1,5 km přesahuje.¹ Stanovit však celkovou rozlohu pro nás představuje značný problém, už jen díky tomu, že severní část lokality byla narušena v důsledku přírodních změn řeky Dunaj, která tvořila přirozenou hranici a usnadňovala hospodářské využívání tamějších polí. Přesto bylo místo poměrně velmi dobře prozkoumáno. V antickém světě se město rozkládalo na území provincie Pannonia Superior (Obr. 1), ve které mělo Carnuntum velmi důležité postavení. Carnuntum se stalo významným centrem především díky své strategické poloze. Jednalo se totiž o důležitou spojnici mezi Baltským mořem a Středomořím, a stalo se významnou stanicí „Jantarové stezky“ (Obr. 2). Rovněž bylo křižovatkou na cestě od Černého moře k povodí Rýnu a nepostradatelnou pohraniční vojenskou základnou.

Na území „římského“ Carnunta nebyly zatím zaznamenány žádné stopy po předchozím osídlení. Avšak na původní tradici nás zčásti upozorňuje samotné jméno „Carnunta“, o jehož etymologii se vedou dodnes četné spory. Hovoří se často o původu keltském či illyrském. Nejvíce je však přijímána teorie, že jméno Carnuntum bylo odvozeno od kořene „Kar“ nebo „Karn“, jelikož na většině epigrafických památkách je místo uváděno především s počátečním písmenem „K“ a zřídka s „C“. V přeneseném významu je tato část zřejmě keltského slova v překladu spojována s kamenitým či skalnatým územím², o čemž svědčí okolní hornatá krajina. Původní Keltové zřejmě patřili k norickému obyvatelstvu, na jehož území se ještě před založením provincie Pannonie, tehdejší Carnuntum nacházelo. O tomto nás informuje ve svém díle již Velleius Paterculus, jež ho řadí stále ještě k Norickému království.³ Na Braunsbergu u Hainburgu se rovněž našly pozůstatky původního halštatského a laténského obyvatelstva. To však bylo zřejmě již ke konci I. století př. Kr. stále více vytěšňováno a v době válek proti Marobudovi z tohoto prostoru zcela vytlačeno.⁴

¹ HUMER, F. 2009, s. 4

² GENSER, K. 1986, s. 597

³ VELLEIUS PATERCULIUS: Dějiny římské až ku konsulátu M. Vinicia II, CIX; přel. F. Št. Kott, Praha 1902

⁴ VORBECK, E. - BECKEL, L. 1973, s. 10

2.2 Dějiny římského města

Historicky první zmínku o tomto později velmi významném místě nalezneme u Velleia Patercula, díky němuž byla zjištěna skutečnost, že roku 6 po Kr. nechal pozdější císař Tiberius, během svého vojenského tažení proti Markomanům, v prostoru Carnunta vystavit zimní tábor.⁵ Přesná poloha tohoto dřevo-hliněného tábora však není dodnes jasně známa a není ani archeologicky doložena. Od tohoto okamžiku však zároveň dochází k upevnění římského limitu na Rýnu a Dunaji, jehož zajišťování trvalo až do Hadriánovy vlády. Za vlády císaře Claudia, kolem poloviny 1. století po Kr., dochází v tomto regionu k další důležité historické události. Císař zde buduje první stálý, opevněný legionářský tábor, kam umístil XV. legii Apollinaris. Osazení legionářského tábora se během dějin Carnunta samozřejmě měnilo, ale s elitní XV. legií, která zde byla prvotně umístěna, se setkáváme na četných archeologických předmětech (kolky, epigrafické prameny, atd.). Dnes je tábor patrný pouze v obrysech z leteckých snímků mezi dnešními obcemi Bad Deutsch-Altenburg a Petronell-Carnuntum. Severní část tohoto stálého tábora však bohužel padla za oběť erozi. Zřízení stálého tábora způsobilo, že se v jeho okolí usídlily zástupy rodin vojáků, ale rovněž i obchodníků a řemeslníků. Od druhé poloviny 1. století po Kr. dochází ke vzniku sousední canabae legionis a civilního města, a tímto zde můžeme jasně doložit stálou římskou přítomnost.⁶

Mezi lety 103 až 107 po Kr., za vlády císaře Traiána, došlo k upevnění římských vojenských pozic na Dunaji a tudíž k rozdělení Pannonie na horní a dolní. Carnuntum se stalo hlavním městem Pannonie Superior a zároveň i sídlem tamějšího správce s titulem „legatus Augusti pro praetore Pannoniae“. Roku 124 po Kr. bylo město Hadriánem povýšeno a získalo status municipia - *Municipium Aelium Karnuntum*. V důsledku této události se začíná zvyšovat počet obyvatel, intenzivně se zvýšila stavební aktivita, ale rovněž kvetl i obchod a hospodářství. Za markomanských válek bylo Carnuntum strategickou základnou a svědčí o tom i fakt, že zde několik let pobýval dokonce i císař Marcus Aurelius. Jeho přítomnost dokazují nejen Aurelioovy Zápisky⁷, ale i zmínka u Ammiana Marcellina.⁸ Těmito válkami však byla velká hospodářská prosperita a rozkvět přerušena. Germánské kmeny Markomanů a Kvádů, které se prohnaly Pannonií, se na městě zřejmě určitou měrou také podepsaly. V Carnuntu byl rovněž prohlášen císařem Septimius Severus, který město povýšil na colonii -

⁵ VELLEIUS PATERCULUS: Dějiny římské až ku konsulátu M. Vinicia II, CIX; přel. F. Št. Kott, Praha 1902

⁶ KANDLER, M. – HUMER, F. – ZABEHLICKÝ, H. 2004, s. 16

⁷ MARCUS AURELIUS ANTONINUS: Hovory k sobě II; přel. R. Kuthan, Praha 1999

⁸ AMMIANUS MARCELLINUS: Dějiny římské říše za soumraku antiky XXX, 5, 11; přel. J. Česka, Praha 2002

Colonia Septimia Aurelia Antoniniana Carnuntum. Léta jeho vlády se v Carnuntu již znovu nesla v duchu rozkvětu a prosperity a také rozsáhlé stavební činnosti.

O „neklidném“ 3. století však máme z Carnunta poměrně málo informací. Ve stejné době zde byl vojáký zvolen panovníkem Regalianus, avšak záhy nato, spolu se svou manželkou Dryantillou, týmiž vojáký zavražděn. Jeho krátká uzurpace se ukazuje na několika málo exemplářích lokálních ražeb mincí s jeho portrétem.

Roku 307/308 po Kr. se Carnuntum stalo nově centrem politického dění, jelikož se zde konala císařská konference mezi Diokleciánem, Galeriem, Maximianem a Liciniem, na které se řešilo a potvrdilo budoucí uspořádání římské říše, které nakonec vyústilo tetrarchií. O této historické události máme četné důkazy, především v podobě dochovaných epigrafických památek (Obr. 3).

Kolem poloviny 4. století po Kr. zaznamenáváme, z archeologických situací prokázaných ve vojenském městě, důležitou historickou událost, a sice zemětřesení, které zřejmě Carnuntum postihlo. Proto ještě za císaře Valentiniána I. došlo poměrně k rozsáhlejší výstavbě, avšak spíše v prostoru vojenského tábora.⁹ Zatímco ještě krátce po polovině 4. století po Kr. docházelo tedy v Carnuntu k rozsáhlé stavební činnosti, na jeho konci měl osud města poněkud rychlý spád. Roku 395 po Kr. byl Markomany a Kvády prolomen pannonský limit, ale město v této době s největší pravděpodobností nevypadalo tak, jak popisuje Ammianus Marcellinus¹⁰, tj. jako „opuštěné a zpustlé“, jelikož ještě mělo z hlediska vojenské strategie určitý význam. Konec římského města Carnuntum byl však poté brzy na dohled. Okolo roku 430 po Kr. máme z Notitia dignitatum ještě zprávu, kde je Carnuntum zmíněno jako sídlo velitelstva římských vojsk (*Praefectus legionis quartae decimae geminae, Praefectus classis histiccae*).¹¹ Krátce nato, roku 433 po Kr., však byly podunajské provincie postoupeny Hunům.

I když „římské“ město Carnuntum upadlo v zapomnění a ztratilo na svém předchozím strategickém a hospodářském významu, nebylo nikdy zcela zničeno. V osídlení tamějších prostor se pokračovalo i nadále, i když už nikdy nedosáhlo původního rozsahu. Legionářský tábor byl po svém opuštění vojáký znovu osídlen, avšak jeho funkční budovy byly přizpůsobeny pro život civilních obyvatel.¹² O tomto svědčí i nemalé množství pozdně antické a slovanské keramiky. Konec Carnunta byl nevyhnutelný a jeho dějiny reflektují pouze dějiny a historii římských provincií, a tudíž i samotného impéria.

⁹ KANDLER, M. – HUMER, F. - ZABEHLICKÝ, H. 2004, s. 21

¹⁰ AMMIANUS MARCELLINUS: Dějiny římské říše za soumraku antiky XXX, 5, 2; přel. J. Češka, Praha 2002

¹¹ HUMER, F. 2009, s. 19

¹² VORBECK, E. - BECKEL., L. 1973, s. 36; GUGL, Ch. – KASTLER, R. 2007, s. 470-471

3. Carnuntum v antických pramenech

Na existenci tohoto významného pannonského centra upozorňovaly v minulosti nejen zbytky dochovaných architektonických monumentů, ale i četné literární odkazy. V této kapitole se je budu snažit shrnout a poukázat na jejich význam, jelikož literární zmínky velice často usnadňují lokalizaci, dějiny a celkový vývoj tehdejších měst.

Jelikož těchto odkazů je poměrně velké množství, odkazují na příslušnou literaturu, ve které je možné si z uvedeného výčtu historických děl udělat celkovou představu.¹³ Chci tu však poukázat na některé autory a topografická díla, která k lokalitě nepostradatelně patří a která jsou ve většině literatury citována.

Carnuntum se v antických pramenech nalézalo velmi často na rozdíl od některých jiných lokalit. Jak již bylo zmíněno v předchozí kapitole, nejranější historickou zmínku o Carnuntu nalezneme u *Velleia Patercula*, který místo dává do souvislosti s Tiberiovým tažením proti Marobudovi, kdy zde nechal roku 6 po Kr. vybudovat zimní tábor.¹⁴ To pro nás představuje velice podstatnou informaci, jelikož nejranější důkaz o římské přítomnosti lze archeologicky doložit až od doby vlády císaře Claudia.

Dále je pro nás významné i svědectví *Ammiana Marcellina*, který nás zpravuje o tom, že ve druhé polovině 4. století po Kr. bylo Carnuntum už jen „opuštěným a zpustlým městem“¹⁵, i když se předpokládá, že městský život zde pokračoval i nadále. Zajímavým údajem je rovněž to, že Ammianus nenazývá Carnuntum městem „pannonským“, nýbrž „illyrským“. I kvůli této zmnince panuje určitý rozkol o původu jména města.

Zmínku o tomto místě má ve svém díle i *Plinius Starší*, který uvádí, že se v pannonském Carnuntu nacházel zimní tábor¹⁶, což určitým způsobem potvrzuje zprávu *Velleia Patercula*.

Zosimos se rovněž zmiňuje, že Dioklecián jeden čas zrovna pobýval v „gallském“ městě Carnutum.¹⁷ Označení jako πόλις Κελτικὴ znovu upozorňuje na keltský původ Carnunta.

Marcus Aurelius, který v Carnuntu strávil několik let, zde nepůsobil jen ve vojenské funkci, nýbrž rozvíjel i svou silnou stránku filozofickou. Z jeho díla, byla celá druhá kniha sepsána právě v tomto podunajském městě.¹⁸ Také jsem se již zmínila, že jeho přítomnost

¹³ GENSER, K. 1986. s. 576

¹⁴ VELLEIUS PATRICULUS: Dějiny římské až ku konsulátu M. Vinicia II, CIX; přel. F. Št. Kott, Praha 1902

¹⁵ AMMIANUS MARCELLINUS: Dějiny římské říše za soumraku antiky XXX, 5, 2; přel. J. Češka, Praha 2002

¹⁶ C. PLINIUS SECUNDUS: Naturkunde IV, 80; hrsg. und übersetzt von: G. Winkler, R. König, München 1988

¹⁷ ZOSIMOS: Stesky posledního Římana II, 10; přel. A. Hartmann, Praha 1983

¹⁸ MARCUS AURELIUS ANTONINUS: Hovory k sobě II; přel. R. Kuthan, Praha 1999

v Carnuntu zaznamenal i *Ammianus Marcellinus*¹⁹ a souvislost Carnunta, Marca Aurelia a markomanských válek se objevuje také u autorů *Orosia*²⁰ a *Eutropia*²¹.

Carnuntum se objevuje i v topografických a geografických pramenech. Nalezneme ho tedy na *Tabule Peutingerianae*²² (Segmentum IV,2), kde je označeno dvěma věžemi a jménem „Carnunto“ (Obr. 4). Jako město ležící jižně od řeky Dunaj ho zmiňuje i *Ptolemaios*.²³ Také bychom neměli zapomenout na významné tehdejší římské spisy a seznamy, ve kterých se název města rovněž objevuje. Nalezneme ho totiž v tzv. *Itinerarium Antonini*, v soupise důležitých římských cest a s nimi spojených sídlišť a samozřejmě v tzv. *Notitia dignitatum*, která pro nás představuje nepostradatelný soupis úředních postů v římské říši.²⁴

Carnuntum je jedno z mála antických míst, o kterém máme relativně velké množství informací od antických autorů. Také bylo zachyceno na četných starověkých mapách a to nám bylo velmi k užítku i při přesné identifikaci místa a jména. Většina autorů dává město do historických souvislostí, ať už v případě plánovaného tažení proti Marobudovi, či pozdější úspěšné ofenzívy v markomanských válkách.

V každém případě je možné si tyto historické zmínky dát do kontextu společně s dochovanými archeologickými památkami, což nám usnadňuje udělat si představu o chronologii a dalších nálezových okolnostech. Velkou roli v případě Carnunta hrály také epigrafické památky, především v podobě náhrobků a dalších předmětů.

Samozřejmě musíme brát v úvahu, že přesnost písemných pramenů je někdy velmi pochybná a u číselných údajů je velmi známý fakt o určité nadsázce, kterou chtěli autoři zapůsobit na čtenáře a vyzdvihnout co nejvíce danou událost. Pokud však písemné zmínky o lokalitě chybí, musíme historické okolnosti obtížně zjišťovat pouze z archeologických situací a v některých případech je to velmi problematické, především na území bývalých starověkých měst, která byla znovu ve středověku a novověku zastavěna. Z tohoto hlediska musím tudíž podotknout, že informace z písemných pramenů jsou pro nás určitým způsobem nepostradatelné.

¹⁹ AMMIANUS MARCELLINUS: Dějiny římské říše za soumraku antiky XXX, 5, 11; přel. J. Češka, Praha 2002

²⁰ PAULI OROSII: Historiarum adversum paganos VII, 15, 6; ex recognitione C. Zangemeister, Leipzig 1889

²¹ EUTROPIE: Breviarium Ab Urbe Condita VIII, 13, 1; recognovit F. Rühl, Leipzig 1909

²² BOSIO, L. 1983: La Tabula Peutingeriana

²³ PTOLEMAIOS: Handbuch der Geographie II, 14, 3; hrsg. von A. Stückelberger, G. Graßhoff, Basel 2006

²⁴ GIESLER, K. 1986, s. 576

4. Carnuntum po konci antiky a počátky výzkumu

Římské město tedy v důsledku zániku římské říše upadlo, ale jak už jsem uvedla výše, nezůstalo nikdy zcela opuštěno. Na rozdíl od mnoha jiných měst dunajského limitu (např. Budapešť, Vídeň, Regensburg), nebyly prostory bývalého významného centra ve středověku ani novověku nikdy zcela zastavěny, nýbrž byly využity jako velký „lom“ pro těžení stavebního materiálu. Mnoho kamenných bloků je možné nalézt na četných stavbách, např. na sakrálních románských budovách v Petronellu nebo v Bad Deutsch-Altenburgu.²⁵

Že lidé staletí žili vedle pozůstatků římského města, ukazuje také množství kresebných vyobrazení dochovaných monumentů.

Poněkud lhostejný přístup měli k tomuto významnému místu tehdejší rakouští vědci. Četné zprávy poukazyvaly na lokalitu s antickými nálezy již ve 13., 14. a 15. století.²⁶ Teprve až v polovině 16. století se začal o lokalitu projevovat zájem, a to především díky studiu W. Laziusa, který příslušel ke dvoru císaře Ferdinanda I. Jeho práce se zaměřovala na epigrafické a numizmatické nálezy z Carnunta, na základě kterých chtěl poukázat na přítomnost antického sídliště. Řídil se a poukazyval na četné zmínky u antických autorů, itineráře, mapy i autopsie.²⁷ Ani jeho velký zájem však nezabránil neustálému těžení stavebního materiálu. Rovněž je zde dobré poukázat na skutečnost, že ve středověku bylo původní jméno lokality již zapomenuto a k jemu zpětnému objevení a používání došlo až díky epigrafickým a jiným archeologickým nálezům.

V 18. století informovali a popsali lokalitu dva angličtí cestovatelé – P. Pococke a J. Milles -, kteří mapovali trasu z Anglie dále na Východ. Na konci 18. století pořídil plukovník F. J. von Below několik skic okolí Carnunta a jeho terénu. Po srovnání se zprávou od výše uvedených Angličanů byla zřejmě značná redukce rozsahu ruin.

V polovině 19. století byla v Bad Deutsch-Altenburgu objevena Mithrova svatyně a jejímu výzkumu a zpracování se začal věnovat Eduard Freiherr von Sacken. Tato událost vzbudila pozornost a vedla k dalším archeologickým zkoumáním.

Systematické vědecké výzkumy Carnunta trvaly v první fázi od roku 1848 do roku 1938. Tehdy se odkryl tábor legie a některé rozlehlé budovy v canabue a civilním městě. Později však byly znovu zasypány. Ke konzervování bylo přistoupeno jen u obou amfiteátrů.

V roce 1938 a po 2. světové válce se znovu v Carnuntu začalo s archeologickým výzkumem, avšak především v oblasti Petronellu (Obr. 5). Ten poskytl nové poznatky hlavně

²⁵ HUMER, F. 2009, s. 20

²⁶ GENSER, K. 1986, s. 576

²⁷ GENSER, K. 1986, s. 578

o vývoji obytných a veřejných staveb. Odkrytá místa byla zakonzervována a zpřístupněna veřejnosti.

Od 50. let 20. století se však vývoj dalších výzkumů Carnunta stal poněkud negativním. Dochází totiž k výstavbě a modernizaci infrastruktury, rozšíření osídlených míst na okraji obcí, těžení surovin a k průmyslovému zemědělství. Toto vedlo jen k provádění rychlých záchranných výzkumů, které situaci sice zaznamenaly, ale bohužel neumožňují tento prostor autenticky zachovat. Jednalo se o výzkumy na pahorku Pfaffenberg, východní části canabae – „Mühläcker“, auxiliární kastele a okolní pohřebiště.²⁸ Kromě činností člověka je však problém i s přírodní erozí u toku Dunaje, kdy severní části legionářského tábora, přílehlé canabae a sousedního civilního města již zmizely.

Na konci 20. století však pokračoval a stále pokračuje výzkum dodnes otevřeného areálu tzv. „Spaziergarten“ s archeologickým parkem v Petronellu, kde jsou již některé pozůstatky tehdejší obytné čtvrti civilního města zakonzervovány či zrekonstruovány a zpřístupněny veřejnosti. Pokračuje se však i ve výzkumu dalších oblastí civilního města, např. „Tiergarten“, nebo amfiteátru táborového města v Bad Deutsch-Altenburgu.

Z tohoto výše uvedeného výřetu událostí, které vedly až k oživení a znovuoobnovení tehdejšího významného provinciálního městského centra, si lze udělat představu o následném vývoji antických lokalit ve většině provincií římského impéria. I když zájem o kulturu antického světa nebyl ve středověku moc velký, můžeme mluvit o velkém úspěchu co se týče Carnunta, jelikož rostoucí zájem během staletí vedl až k vybudování dnešního archeologického parku, jehož úkolem je přiblížení historie veřejnosti. Aktivita spojené s veřejností rovněž umožňují další rozšiřování zkoumané plochy, a tudíž i rozšiřování vědeckých obzorů. Každopádně můžeme říci, že z původně zaniklého, zapomenutého a nezajímavého místa se dnes stala hojně navštěvovaná a ve vědeckých kruzích často diskutovaná antická lokalita, jejíž velikost a v určité míře i dokonalost nás zcela fascinuje. Díky archeologickým výzkumům bylo nalezeno množství důkazů, které nám umožňují zařadit místo i do historického kontextu římské říše.

Z předchozích století tedy stojí za to se poučit a nadále pokračovat v odkrývání dalších ploch a především nálezy a výsledky výzkumů neustále publikovat.

---

²⁸ HUMER, F. 2009, s. 25

5. Archeologické pozůstatky ve vojenském a civilním prostoru

V této kapitole jsme se dostali k samotným hmotným archeologickým dokladům (Obr. 6 a 7), jež potvrzují římskou přítomnost. Jelikož se chce v této práci zaměřit pouze na civilní stránku a problémy s ní související, záměrně se proto nezabýváme vojenskými fortifikacemi, které zde zastupují legionářský a auxiliární tábor. Vzájemné vztahy armádní a civilní složky jsou nicméně více než zřejmé a vojsko bylo i prvotním impulsem pro vznik pozdějšího městského centra na Dunaji. Každopádně zde budu vojenské a civilní celky velmi často zmiňovat a dávat do souvislostí.

Do vojenského prostoru řadíme 1) castrum legionis (Obr. 8), jehož založení se umísťuje už do doby kolem poloviny I. století po Kr. a jeho zřízení můžeme plným právem označit za počátek velkého dunajského vojenského a správního sídla. Výstavba tábora byla od začátku zamýšlena s ohledem na strategickou polohu, kdy měl tábor střežit významnou dopravní tepnu vedoucí od Baltského k Jaderskému moři a dále až do středomořského prostoru. Přítomnost armády vždy reflektovala následnou přítomnost rodinných příslušníků, řemeslníků, obchodníků a dalších civilních občanů, kteří k vojákům měli osobní vztah nebo měli v úmyslu zbohatnout. Tyto zástupy a průvody vytvořily v zázemí tábora své vlastní funkční sídliště, které se stalo jejich domovem. I když nebyly správně samostatní, dokázaly vytvořit soběstačná místa pro život. Tyto areály v zázemí legionářských táborů nazýváme termínem 2) canabae legionis (Obr. 9).

Nedaleko tohoto prostoru se setkáme s 3) táborem auxiliárním, který byl určen pro jezdecké oddíly. Kasteľ byl založen ve druhé polovině I. století po Kr. a vojensky využíván jen do 3. století po Kr. Tábor však stále existoval, i když ve značně redukované formě, ještě na konci 4. století po Kr, přičemž největší škody na něm nezapříčinily nepřátelské vpády, nýbrž zemětřesení.²⁹ Velká část kasteľu byla bohužel díky pozdější moderní výstavbě zničena. Na pozůstatky auxiliárního kasteľu nás dnes upozorňuje pouze malé muzeum, v němž je zachyceno křížení dvou římských vodovodů.

Nepřehlédnutelnou částí celého dnešního archeologického areálu v Carnuntu je však 4) civilní město. Vzhledem k pozdějšímu historickému vývoji této lokality, co se týče právních statutů, a jejímu neustálému rozšiřování a zvětšování, bylo jeho založení více než na místě. Civilní město již bylo právně samostatné a určitým způsobem oddělené od vojska a armády. Tím samozřejmě nevylučujeme možnost styků, ať už s vojáky či s obyvateli ze sousední canabae.

²⁹ KANDLER, M. – VETTERS, H. 1989, s. 212

V římských provinciích severně od Alp nevznikala města z prvotního popudu běžných civilních obyvatel, jako tomu bylo běžně na jiných místech. Je dobré si uvědomit, že v tomto prostoru došlo nejdříve k vojenskému zajištění hranic a až po zabezpečení místa vojskem, docházelo postupně ke vzniku menších sídlišť nebo pozdějších velkých měst. Z toho můžeme usuzovat, že do této nehostinné neznámé krajiny se Římanům příliš nechtělo, i když zde zaznamenali četné vojenské úspěchy proti místním barbarským národům už v době Caesarově, o čemž nás spravuje ve svém díle např. Suetonius.³⁰

Celý areál Carnunta však není dodnes zcela prozkoumán, i když jde o jednu z mála lokalit, která nebyla zcela zastavěna moderní výstavbou. To umožňuje rozsáhlejší a plošný výzkum, což je u těchto sídlišť na mnoha jiných místech doslova vzácností. Nejvíce však v posledních letech přispěly nedestruktivní archeologické metody, především letecká archeologie. Díky ní nám byl umožněn přehled nejen o přibližném rozsahu, ale umožnila nám i rozpoznat některé půdorysy obytných a jiných veřejných budov.

Význam tohoto antického místa je zdůrazňován i u veřejnosti, ať už vystavením archeologického Muzea Carnuntina v Bad Deutsch-Altenburgu nebo areálu archeologického parku v Petronellu. To je velmi podstatné, protože pokud se bude o tamější poměry zajímat stále více lidí z řad veřejnosti, budou zde lepší podmínky pro rozšiřování zkoumaného areálu, a tím pádem pro získávání nových informací o životě tehdejších civilizací.

---

³⁰ SÜETONIUS: Životopisy dvanácti císařů I, 25: přel. B. Ryba a J. Neehtová, Praha 1974

6. Canabae legionis

Jak jsem již uvedla, s vojáky, kteří byli pověřeni zajištěním římské hranice na Dunaji, přišly do země zástupy žen a mužů, jež se staly jistou součástí armády, i když k ní přímo nepatřily. Jednalo se především o rodinné příslušníky, ale také o různé řemeslníky, obchodníky, umělce, lékaře, apod. Po konsolidaci hranic se tyto lidé pevně usídlili v bezprostřední blízkosti táborů a vztahy mezi nimi a vojáky byly na jedné straně hospodářské, na druhé straně osobní. Po ukončení vojenské služby se táborová sídliště stávala velmi často novým domovem vysloužilých veteránů, kteří zde za odměnu dostávali pozemky. Osídlení, vytvořená v zázemí castra legionis, se nazývala *canabae legionis*. Slovo *kanabos* (kanabos) pochází z řečtiny a lze ho volně přeložit jako „dřevěnou zástavbu uspořádanou do bloků“. To přibližně odpovídá i celkovému vzhledu canabae.

Na začátku vykazují canabae podobnou charakteristiku jako jim podobná sídliště *vici*, která se nacházela v sousedství auxiliárních táborů, avšak s tím rozdílem, že se canabae velmi rychle rozvinula ve větší „městská“ centra. U Tacita máme dochovanou zprávu, kdy osídlení u vojenských táborů měla podobu „městečka“³¹, ale od města samotného se razantně odlišovala v právním postavení, jelikož canabae byla podřízena a spravována velitelem legie s jeho pomocnými úředníky (questores, magistri, aediles, decuriones, atd.)³² a rovněž v tom, že zástavba obvykle vznikala libovolně ve slucích budov bez typického pravoúhlého systému ulic.³³ Přesto je i zde patrný jistý „modus“ zástavby, který se držel výpadoých cest vedoucích z tábora, podél nichž jsou situovány „podlouhlé parcely“. Na jednom z nápisů nalezených na Pfaffenbergu v Carnuntu, se objevuje označení vojenského prostoru jako *intra leugam* (Obr. 10).³⁴ To dokazuje, že i vojenské město bylo na počátku určitým způsobem vyměřováno, jelikož *leuga* byla galskou jednotkou míry, která měla hodnotu 2,2 km. Tato míra asi udávala vzdálenost vojenského města a tábora a vyměřovala se od místa křížení via praetoria a via principalis, tedy prostoru táborových principií.³⁵ Obyvatelé – *canabenses* neměli rovněž nárok na vlastnictví půdy a ani možnost samostatné správy jako měla municipia nebo colonie a byli v tomto ohledu zcela závislí na armádní složce.³⁶ Ta jim však zajišťovala jednak vojenskou ochranu a rovněž stálý odběr produktů či služeb.³⁷ Canabae se v důsledku zajištění vojenskou posádkou neopevňovala, jelikož se v zázemí sousedního

³¹ CORNELIUS TACITUS: Z dějin císařského Říma - Historia IV, 22; přel. A. Minařík. Praha 1944

³² POULTER, A. 2002, s. 391

³³ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 60

³⁴ GASSNER, V. - JILIK, S. - LADSTÄTTER, S. 2003, s. 171

³⁵ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 61

³⁶ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 63

³⁷ POULTER, A. 2002, s. 389

tábora citila bezpečně. V každém případě velikost a veřejná i soukromá vybavenost těchto táborových sídlišť si v ničem nezadá s velkými římskými městy.³⁸ Fakt, že obyvatelé canabae neměli právo na vlastnictví půdy, však způsobil, že nedaleko vojenského města vznikala další civilní vici, která se později rozvinula ve významná městská centra.

V canabae se rovněž vykonávaly činnosti, které byly v prostoru uzavřeného tábora nebezpečné nebo na které nebylo dostatek místa. Především tedy v počátečních fázích, kdy se většina budov stavěla ze dřeva. Jednalo se tedy zejména o řemeslné aktivity, jako byla např. výroba keramiky, zpracování kovů či stavebního materiálu. Armáda také potřebovala prostory pro stáje a louky, kde bylo možno obstarávat krmivo pro zvířata.

Velmi skoupé informace o těchto táborových sídlištích máme především z jejich počátků. Jedná se o budovy, které byly postaveny ze dřeva a hlíny a díky tomuto nestálému organickému materiálu, který při použití nevhodných archeologických metod není vždy patrný, došlo často k nezaznamenání důležitých archeologických situací. Z Carnunta máme o první dřevěné zástavbě asi nejvíce informací z provinciálních oblastí vůbec, i když díky starším destruktivním metodám nevíme o některých částech prakticky vůbec nic. Přece jen byly zachyceny zbytky dřevěných domů z druhé poloviny 1. století po Kr. ve východní canabae. V první polovině 2. století po Kr. se však v Carnuntu setkáváme s použitím kamene, který nalzáme ve stavebních základech. Čistě kamenné stavby se stavěly až ve velmi pozdním 2., spíše až ve 3. století po Kr.³⁹

V pozdní antice začínají být sídlištní areály postupně opouštěny a jejich obydlenná plocha se stále více redukuje na minimum. Po opuštění místa armádou se většina obyvatel často přemísťuje do prostoru opevněných táborů, které jim skýtaly bezpečí. O tom, že Carnuntum nebylo nikdy zcela zničeno, nýbrž pouze opuštěno, svědčí i četné nálezy pozdně římské a slovanské keramiky v prostoru bývalého legionářského tábora. Od tohoto okamžiku však přestává prostor canabae legionis oficiálně existovat.⁴⁰

6.1 Vývoj a vzhled canabae legionis v Carnuntu

Vznik táborového města v Carnuntu má svou historii spjatou s vojenským táborem. Pokud byl tedy tábor vystaven kolem poloviny 1. století po Kr., můžeme počítat, že v jeho druhé polovině začínal být v jeho sousedství značný sídlištní a obchodní ruch. I. a 2. století po Kr. bychom mohli nazývat „zlatým věkem“, avšak ve 3. století po Kr. už zaznamenáváme

³⁸ FISCHER, T. 2001a, s. 67

³⁹ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 64

⁴⁰ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 66

úpadek a později je východní část sídlištní zóny narušena hrobovými kontexty, které zde vznikly zřejmě paralelně se sousedními obydlenými domy.⁴¹ Stejná situace byla zachycena např. i ve Vindoboně či Brigetiu.⁴² 4. století po Kr. již bylo pro celkovou lokalitu kritickým a vedlo až k hromadnému opuštění většiny sídliště.

Množství budov v canabae, včetně castra legionis, bylo odkryto na přelomu 19. a 20. století, avšak ke konzervaci došlo jen v případě vojenského amfiteátru. Zjistit strukturu a rozlohu vojenského města bylo možné teprve nedávno, především díky vývoji letecké prospekce (Obr. 11). Z těchto snímků se ukazuje, že středem zastavěné plochy byl legionářský tábor (Obr. 14), kolem něhož vznikl nepravidelný systém zástavby, i když ve východní canabae byla rozpoznána pozdější zástavba budov, asi ze 2. nebo 3. století po Kr., která tvořila pravoúhlou insulu.⁴³ Určité schéma bylo rovněž možné rozpoznat na základě výpadových cest z tábora a dalších cest vedlejších. Tento pouliční systém je velmi dobře patrný především ve východní části města. Na západě už situace není tak jednoznačná především kvůli nevhodným topografickým podmínkám, ale můžeme předpokládat, že pouliční systém byl místnímu terénu přizpůsoben.⁴⁴ Letecké snímky rovněž ukázaly, že množství cest a ulic se neorientuje pouze podle táborových bran, nýbrž že vznikaly postupně libovolným způsobem.

Východní část canabae (Obr. 12) vycházela z výpadové cesty, která vedla z pravé táborové brány (*porta principalis dextra*). V západní části tvořil nejdůležitější spojnicí ta, která vychází z levé táborové brány (*porta principalis sinistra*). Tato ulice, která vede do levé brány, prochází táborem a vychází z pravé brány představuje velmi důležitou tzv. „limitní cestu“, která byla jakousi spojnicí mezi jednotlivými místy v provincii. Další významná cesta, která je v odborné literatuře nazývána „Gräberstraße“ neboli „Cesta s hroby“, tvořil určitou část tehdejšího dopravního a zároveň obchodního systému. Její název je pro ní příznačný, jelikož po okrajích byla lemována hroby prvních římských obyvatel a vojáků. Vede napříč canabae směrem na jih do Scarbantia a dále do Itálie a ztotožňuje se tudíž s tehdejší „Jantarovou stezkou“. Často je diskutován vztah mezi „hrobovou cestou“ a legionářským táborem, jelikož se určitým způsobem jeví její napojení na levou táborovou bránu, i když není přímo viditelné.⁴⁵ Stopy po architektonických pozůstatcích se na leteckých snímcích projevují jako dlouhé, pravoúhlé parcely, směřující úzkou stranou do ulice (Obr. 13). Tento modus však také nebyl zcela všude striktně dodržován.

⁴¹ GUGL., Ch. KASTLER, R. 2007, s. 470

⁴² FITZ, J. 1980a, s. 155

⁴³ KANDLER, M., HUMER, F., ZABEHLJCKY, H. 2004, s. 32

⁴⁴ CENCIC, J. 2003, s. 13

⁴⁵ GUGL., Ch. KASTLER, R. 2007, s. 420

Táborové město se rozprostíralo na ploše cca 150 ha v okruhu castra legionis. Zástavba však nezasahovala úplně k táboru, nýbrž byla oddělena po jeho třech stranách různě velkými volnými zónami. Na jihovýchodě dosahovala vzdálenost cca 100 m, na severovýchodě se předpokládá cca 150 m a na západě cca 180 m. Severozápadní okraj se bohužel nedochoval, ale na základě průzkumu nevhodného terénu se zde nepočítá s žádnou civilní zástavbou. Zástavba na severovýchodě sahala zřejmě až k dnešnímu břehu Dunaje, ale není rozpoznatelná, zda byly domy zničeny pozdějším sesuvem.⁴⁶

Velmi hustou zástavbu civilních domů se podařilo zaznamenat především ve východním úseku canabae. Zde se setkáváme i s významnými veřejnými stavbami a náboženskými okrsky. Kromě leteckých snímků zde čerpáme informace rovněž z archeologických výzkumů, kdy zde byl na konci 70. a začátku 80. let 20. století prozkoumán náboženský okrsek orientálních božstev. Hranice východního úseku však není jednoduché zjistit. Každopádně díky nálezů náboženského okrsku na vrcholku Pfaffenberg, ve kterém byl uctíván nejvyšší z bohů Jupiter Optimus Maximus a také samotný císař, můžeme konstatovat, že na východní straně bylo vojenské město ohraničeno tímto posvátným místem.

Naopak v západní části dosahuje osídlení daleko přes tamější forum až do bezprostřední blízkosti auxiliárního tábora na východním okraji Petronelli. V okolí tábora pomocné jízdní pěchoty by se rovněž dala předpokládat přítomnost malého táborového sídliště *vici*, avšak existence dalšího samostatného osídlení není moc pravděpodobná. Počátek tohoto osídlení se podle nálezů datuje do druhé čtvrtiny 3. století po Kr. a nemělo zdá se dlouhé trvání, jelikož zde nebyl nalezen žádný důkazný materiál ze 4. století po Kr.⁴⁷ Posádka kastelu však již byla vsazena do fungujícího hospodářského prostoru, kde existovala infrastruktura s dopravním spojením a trvalými příbytky obyvatel canabae. Snad v tomto případě bylo od myšlenky na přilehlý vicus upuštěno.⁴⁸

Obecně je rovněž přijímáno, že ještě západněji položené Dolichenum (okrsek Jupitera Dolichena) patří ještě ke canabae legionis, a sice k jeho vstupnímu areálu.⁴⁹ To můžeme předpokládat i na základě toho, že Jupiter Dolichenus a jeho kult byl preferován především vojenskou vrstvou. Na severní straně byl bohužel okraj sídliště zničen a v jižní části dosahovalo tehdejší osídlení až za dnešní moderní železnici Wien-Wolfsthal.

Prostřednictvím moderních archeologických metod bylo o vojenském městě zjištěno množství důležitých údajů a informací. Nejen, že se zjistila obrovská rozloha, ale bylo možné

⁴⁶ CENCIC, J. 2003, s. 14

⁴⁷ CENCIC, J. 2003, s. 21

⁴⁸ CENCIC, J. 2003, s. 22

⁴⁹ CENCIC, J. 2003, s. 15

vytvořit např. i typologii obytných domů a identifikovat některé veřejné stavby. Díky těmto skutečnostem se můžeme v budoucnu přizpůsobit tamějším situacím především použitím vhodných archeologických metod. Mám na mysli především lepší využití stratigrafie a dalších možností k odhalení raných fází osídlení nejen na této lokalitě.

6.2 Prokázané architektonické struktury v canabae legionis

V této podkapitole bych chtěla upřesnit a seznámit s objekty, které byly prokázány ve vojenském prostoru canabae legionis. Každá stavba byla spojena s určitým zadáním a funkcí. Jejich jednotná forma je však obtížně srovnatelná, jelikož budovy bývají obvykle postaveny podle podobného plánu a předem můžeme u římských staveb očekávat určitou „uniformitu“. V každém případě je každá struktura přizpůsobena místním přírodním podmínkám, aby byla využita co nejlépe.

Architektura představuje rozhodující pojem pro celou římskou identitu a pro nové římské občany představuje socializační sílu.⁵⁰ V každém regionu se sice projevují rozdíly v kvalitě či materiálu, ale použité dekorativní prvky a celkový vzhled zůstávají věrny římské tradici.

6.2.1 Vojenský amfiteátr

Jedinou dnes viditelně patrnou památkou canabae legionis je vojenský amfiteátr, který se v literatuře obvykle označuje jako „amfiteátr I“ (Obr. 15). Leží asi 100 m východně od castra legionis a kolem dokola byl obklopen domy a parcelami. Na jihu od budovy je zřejmá „limitní cesta“, která vychází z *porta principalis dextra* a vede dále na východ. Původně masivní dřevěná stavba byla snad postavena již ve druhé polovině 1. století po Kr.⁵¹ Na konci 2. století po Kr. však došlo k celkové přestavbě do kamene, a to zásluhou městského radního Gaia Domitia Zmaragda, jehož jméno se nám dochovalo prostřednictvím epigrafičkových pramenů.⁵² Na západní a východní straně dominovaly monumentální vstupní brány (Obr. 16), na rozdíl od jednoduchého vstupního prostoru na severu.

Centrem celé konstrukce je aréna, která si svou velikostí (72,2 x 44 m) nezádá s jinými amfiteátry v římské říši. Kolem ní se nacházelo elipsovitě hlediště, které mohlo pojmut okolo 8000 diváků. Lze si rovněž povšimnout, že se na jižní straně *cavea* nacházela

⁵⁰ FISCHER, T. 2001a, s. 68

⁵¹ STIGLITZ, H. - KANDLER, M. – JOBST, W. 1977. s. 663

⁵² STIGLITZ, H. - KANDLER, M. – JOBST, W. 1977. s. 664

stupňovitá lóže pro přední představitele města.⁵³ Podobně vyčleněný sektor je patrný i v hledišti na severní straně. Z jednoho z nápisů můžeme identifikovat, že tyto lóže byly určeny pro hlavní představitele městské rady (Obr. 17) *quattuor viri municipii Aelii Carnuntii* a velitele vojenského prostoru.

Západní brána byla ještě ohraničena dvěma přístavbami. Jednu z nich představoval prostor pro zvířata, využívaná ke krvavým zábavám, a druhou byla svatyně bohyně Nemesis. Její přítomnost v amfiteátrech není ojedinělá, jelikož právě tato bohyně osudu a odplaty byla hlavní patronkou gladiátorů. Její kultovní socha zřejmě stála v polokruhovém výklenku a její existenci dokazují i četné kultovní oltáře.

I když hry byly mezi Římany velmi oblíbené, budova amfiteátru se zřejmě využívala i k jiným účelům, např. ke shromažďování při důležitých událostech, při náboženských proslovch apod.⁵⁴ Amfiteátry rovněž patřily v pozdější době k opevnění, jelikož stupňovité hlediště sloužilo jako vícepatrová tvrz a v pozdní antice se do nich lidé často uchýlovali.⁵⁵

6.2.2 Forum

Jihozápadně od castra legionis se nacházelo rozlehlé obchodní fórum, které bylo právem považováno za centrum vojenského města (Obr. 18). Nalezneme ho asi 170 m jižně od limitní cesty, avšak ne přesně na středu sídliště, jako tomu bývá u běžných římských civilních měst. Stavba byla postavena zřejmě ve 2. století po Kr. na místě předchozí menší stavby a zabíralo plochu asi 182 x 225 m.⁵⁶ Ve vnitřku komplexu se nacházel rozlehlý prostor (139 x 115 m), s nálezem četných podstavců pro sochy, který byl obklopen dvoupatrovými halami. Na jižní straně fóra se nacházela bazilika.⁵⁷ Ta je zde vnímána ve smyslu správní a soudní funkce a vždy tvořila nepostradatelnou část římských náměstí. Sloupcové haly a portiky byly tehdy nejlepším a nejjednodušším architektonickým článkem, který poskytoval ochranu před nepříznivým počasím, ale rovněž svým otevřeným přístupem umožňoval provozovat obchody či pořádat veřejná vystoupení. Portikus se stal společenským „médiem“ římských občanů. O využití portiků na fóru nás informuje Vitruvius a rovněž zdůrazňuje, že velikost fóra by měla odpovídat počtu obyvatel, aby prostor nebyl ani příliš malý, ale ani příliš pustý.⁵⁸ Na fóru také počítáme s přítomností památníků, které byly vystaveny k počtů předních občanů, patronů nebo císařských osob, avšak nemáme důkaz o přítomnosti obvyklého

⁵³ SIEGLITZ, H. KANDLER, M. – JOBST, W. 1977, s. 663

⁵⁴ PÓCZY, K. 1976, s. 89

⁵⁵ PÓCZY, K. 1976, s. 67

⁵⁶ FRIESINGER, H. KRINZINGER, F. 1997, s. 262

⁵⁷ SIEGLITZ, H. KANDLER, M. – JOBST, W. 1977, s. 678

⁵⁸ VITRUVIUS: Deset knih o architektuře V, I, 2; přel. A. Otoupalík, Praha 1979

kapitolského chrámu. Ten se však nachází ve východní části canabae na vrcholku Pfaffenberg a svou polohou představoval dominantní a ojedinelým prvek celého Carnunta. Forum vojenského města tedy nejeví prvky, které jsou obvyklé pro typická římská fora. Kromě nepřítomnosti kapitolského chrámu, se jedná především o nepřítomnost areálů tržnice či lázní, které bývají často umístěny v jeho bezprostřední blízkosti. Velký komplex lázní byl naopak nalezen na zcela opačné straně, ve východní části canabae. S obdobnou polohou a půdorysem fora se však můžeme setkat i v Nijmegenu (Noviomagus), kde se orientuje na hlavní táborovou cestu *via principalis*.⁵⁹ To zaznamenáváme i v Carnuntu, jelikož na *via principalis* navazuje cesta limitní (Obr. 19). Rovněž se u obou jeví obdobné vnitřní uspořádání, i když forum v Noviomagu již bylo značně odtěženo. Vojenské forum lokality Windisch (Vindonissa) se také nachází v bezprostřední blízkosti tábora a spolu se sousedním amfiteátre tvoří určitý urbanistický koncept, stejně jako v Nijmegenu.⁶⁰

6.2.3 „Praetorium“

Asi 330 m západně od castra legionis, při spádu směrem k Dunaji, se nachází velká budova zvaná „praetorium“ (Obr. 20). Její průčelí míří k limitní cestě, avšak její označení zcela neodpovídá původnímu významu tohoto typu stavby. Praetorium, které se obvykle nachází ve vojenských táborech a slouží jako „ubytovna“ pro vojenské velitele, je zde interpretováno jako hlavní sídlo správce provincie Pannonie Superior, titulovaného jako *legatus Augusti pro praetore*. Do určité míry je určení budovy pravdivé, jelikož vzhledem k luxusnímu vybavení jej považujeme i za obytný komplex. Počátkem výstavby této oficiální budovy můžeme počítat v době Traianově (na začátku 2. století po Kr.), jelikož právě v této době se Carnuntum stává hlavním městem Horní Pannonie. Stejná situace nastává totiž v tomto období i v Dolní Pannonii v případě Aquinca.⁶¹

Stavba byla v severní části bohužel z větší části zničena, přesto však byly nalezeny stopy po vytápění, omítce a nástěnných malbách. Na jižní straně se v jedné sálové místnosti nacházel oltář, na němž se vyskytuje jméno tamějšího správce Tita Pomponia Protomacha.⁶² Díky tomuto důkazu, byla tato velkolepá budova označena za sídlo legáta Horní Pannonie. Význam praetoria podtrhuje rovněž i prominentní poloha nedaleko břehu řeky a tábora legie. S podobným umístěním se setkáváme např. i v Kolíně či Budapešti.⁶³ Navzdory

⁵⁹ GUGL, Ch. - KASTLER, R. 2007, s. 423

⁶⁰ GUGL, Ch. - KASTLER, R. 2007, s. 425

⁶¹ KÉRDŐ, K. H. 2008, s. 285

⁶² STIGLITZ, H. - KANDLER, M. - JOBST, W. 1977, s. 683

⁶³ GUGL, Ch. - KASTLER, R. 2007, s. 425

k nedostatečným informacím se určitě v tomto areálu nacházely svatyně císařského a oficiálního kultu, soukromé i úřední místnosti a snad i soukromé lázně. Někteří vědci spojují s tímto komplexem ještě budovu, která se nachází východním směrem a ve které byly nalezeny epigrafické důkazy o uctívání bohyně Epony. Není proto vyloučeno, že se mohlo jednat o obrovský komplex stájí.⁶⁴ Každopádně podle jiných paralel lze usuzovat, že měl palác místního správce formu, podobnou římské městské vile, jako např. v Aquineu.⁶⁵

Praetorium a forum Carnunta tvoří určitou část urbanistického konceptu, který dává do souvislosti dva správní prvky. Obě struktury se nacházejí v blízkosti vojenského tábora, který zajišťoval jejich bezpečnost. Prominentní poloha však zároveň podtrhuje jejich význam a důležitost. Do tohoto celku můžeme zařadit i vojenský amfiteátr, který se sice nachází na opačné straně, avšak to lze přičítat nevhodnému terénu v západní části canabae. Struktury castra legionis, fora a amfiteátru tvoří jistý architektonický záměr a můžeme je dát do souvislosti, stejně jako v již zmíněných lokalitách Windisch a Nijmegen.

6.2.4 Lázeňský komplex

V každém římském sídlišti je záhodno uvažovat o přítomnosti lázní (Obr. 21). Nejinak je tomu i ve vojenském městě. Lázeňství bylo civilizačním prvkem Římanů, kterým se odlišovali od barbarů a jeho provozování tedy představovalo velmi výnosný obchod. Velký lázeňský komplex byl zachycen jihovýchodně od castra legionis s rozměry cca 110 x 100 m. Ani zde nejsou k dispozici podrobnější údaje, ale existence klasického lázeňského vybavení v podobě hypokaust, nástěnných maleb a mozaik je zde zcela na místě. Významný prvek rovněž tvoří velký dvůr, který byl obklopen průchozím portikem. Zde můžeme uvažovat o palaistře, která nebyla u areálů lázní žádnou výjimkou. Datace je v tomto případě nejistá, avšak předpokládá se, že komplex nebyl postaven před 2. stoletím po Kr.⁶⁶

6.2.5 Okrsek orientálních božstev

Carnuntum se postupem vývoje stalo centrem mnoha kultur a o tom svědčí i přítomnost náboženského okrsku, který místní obyvatelé zasvětili bohům orientálního původu (Obr. 22). Nalezneme ho na východním okraji canabae v oblasti zvané „Mühlacker“ a je reprezentován četnými kultovními budovami, sloupovými halami, obytnými i hospodářskými prostory a dokonce i malými lázněmi. Mezi uctívanými božstvy stojí na vrcholu kult Jupitera

⁶⁴ CENCIC, J. 2003, s. 30

⁶⁵ KÉRDŐ, K. II. 2008, s. 285-306

⁶⁶ STIGLITZ, H. KANDLER, M. – JOBST, W. 1977, s. 676

Heliopolitana a podle dochovaných epigrafických dokladů také Venus Victrix, Merkura či božského páru Liber Pater a Libery. V okrsku byly provozovány i další božské kulty např. Attida a Kybélé, jelikož ze zbytků soch byla jedna identifikována právě jako Kybélé.⁶⁷

Kultovní areály vznikly nejdříve v první polovině 2. století po Kr. na místě starší dřevěné zástavby z druhé poloviny 1. století po Kr. a byly využívány do konce 3. nebo až do první poloviny 4. století po Kr., kdy zřejmě došlo k ničivému zemětřesení, kterému podlehl většina veřejných i soukromých budov vojenského města.⁶⁸ V okrsku se kromě chrámů a budov nacházely i další stavby, které sloužily ke kultovní funkci, ať už se jednalo o budovy pro skladování obětních darů či rituální hostiny. Prostor byl zřejmě několikrát rekonstruován a přestavba je prokázána ještě v době severovské. Celý okrsek byl zřejmě obklopen zdí a měl celkovou rozlohu zhruba 110 x 90 m.⁶⁹ Pokud bychom se zaměřili na stavební materiál, většina pochází z lokálních lomů Pfaffenbegu a Hundsheimu a jedná se o vysoce porózní vápence, který se pokryl silnou vrstvou štukové hmoty, jež měla za úkol imitovat pravý mramor.⁷⁰ Několik málo fragmentů však bylo dokonce i z mramoru, což podtrhuje význam celého komplexu. Podrobnou typologií jednotlivých článků a ozdobných prvků se přímo zabývají odborné publikace.⁷¹ V prostoru okrsku pro orientální božstva na „Mühlacker“ předpokládáme ještě další svatyni, tentokrát pro egyptského Serapida a snad i Isidu, jejíž možnou přítomnost dokládá jeden ze stavebních nápisů z doby vlády císaře Caracally.⁷²

Kult Jupitera Heliopolitana má svou prvotní tradici v libanonském městě Heliopolis/Baalbek. Přítomnost jeho chrámu je v porýnsko-podunajských provinciích velmi ojedinělá a na tomto základě se domníváme, že kult procházel v Pannonii zcela samostatným vývojem. Orientální náboženství se nejvíce začala prosazovat po markomanských válkách, kdy stoupl počet nově přechozích cizinců z Východu.⁷³ Naneštěstí byla oblast „Mühlacker“ v minulosti intenzivně zemědělsky využívána a dochované ruiny kultovních staveb musely být opětovně zaspány. Zprávy z archeologických výzkumů nejsou tedy v tomto ohledu zcela definitivní.⁷⁴

⁶⁷ ERTEL, Ch. 1991, s. 258

⁶⁸ GASSNER, V. – JILEK, S. – LADSTÄTTER, S. 2003, s. 265

⁶⁹ GASSNER, V. – JILEK, S. – LADSTÄTTER, S. 2003, s. 265

⁷⁰ ERTEL, Ch. 1986, s. 22

⁷¹ ERTEL, Ch. 1991: Römische Architektur in Carnuntum, RI Ö 38.

⁷² JOBST, H. 1992d, s. 74

⁷³ FITZ, J. 1980a, s. 151

⁷⁴ FRIESINGER, H. – KRINZINGER, F. 1997, s. 262

6.2.6 Dolichenum

V západní části vojenského města se dále setkáme s dalším božstvem orientálního původu, a sice s Jupiterem Dolichenem. Jeho svatyně a přilehlé budovy tvořily další z náboženských obcí v Carnuntu a v jeho sousedství se nacházela také jedna z Mithrových svatyní. Kult byl velmi oblíben mezi římskými vojáky a byl loajální i k ostatním občanům, bez ohledu na postavení či pohlaví. Jupiter Dolichenus byl uctíván jako strážce říšského pořádku a světa. Jeho typickými atributy, o nichž svědčí častá vyobrazení na dochovaných oltářích, se stala dvojité sekyra v pravé ruce a svazek blesků v levé. Na některých obrazech stojí dokonce na hřbetu býka (Obr. 24). Z okrsku se dokonce dochovala mramorová socha boha, která ho zobrazuje ve vojenském oděvu jako římského vojáka (Obr. 23).⁷⁵

Není však jisté, kdy přesně byl areál založen. Podle nápisu nalezeném v okrsku na Pfaffenbergu můžeme s přítomností kultu Jupitera Dolichena počítat nejdříve od vlády císaře Hadriána v počátečních dekadách 2. století po Kr., kdy se z Východu současně vrátila XV. legie Apollinaris. Jeho největší rozkvět se dá přičítat spíše do období vlády severovců, avšak o přesném úpadku a konci kultu nemáme jednoznačné zprávy.⁷⁶

6.2.7 Chrámový okrsek na vrcholku Pfaffenberg

V každém větším římském městě se obvykle nachází chrám určený pro kapitolskou triádu. Chrám pro Jupitera Optima Maxima, Juno a Minervu měl vždy stát na místech nejvyšše položených, odkud lze přehlednout největší část města⁷⁷ a nejinak je tomu i v tomto případě. Na nejvýchodnějším místě vojenského města se tyčí pahorek „Pfaffenberg“ (Obr. 25), který byl předurčen k výstavbě chrámu nejvyššího ze všech bohů Jupitera. Podle epigrafických nápisů a dochovaných soch zde místní lidé uctívali přímo lokálního Jupitera Optima Maxima K(arnuntina), římského císaře a další významná římská božstva, např. bohyni vítězství Victorii. Na tomto důležitém místě se setkáváme i s mramorovými prvky, které jeho význam ještě zdůrazňují.⁷⁸

Kultovní okrsek (Obr. 26) se skládá ze dvou malých Jupiterových chrámů (I a III) a jedné velké trojlodní budovy (II), jež byla zřejmě určena k uctívání božské triády, o čemž svědčí i fragment posvátné sochy bohyně Junony (Obr. 27).⁷⁹ V severozápadní části areálu se rovněž našla skupina základů, které byly asi součástí chrámu pro uctívání císařského kultu.

⁷⁵ STIGLITZ, H. - KANDLER, M. - JOBST, W. 1977, s. 607

⁷⁶ JOBST, J. 1992a, s. 21

⁷⁷ VITRUVIUS: Deset knih o architektuře I, VII, 1; přel. A. Otoupalík, Praha 1979

⁷⁸ STIGLITZ, H. - KANDLER, M. - JOBST, W. 1977, s. 703

⁷⁹ JOBST, W. - KREMER, G. 1992, s. 164

Součástí posvátného místa se stalo i kultovní divadlo, které sloužilo pro různé náboženské slavnosti, hry a shromáždění. Na Pfaffenbergu, jež byl určen k uctívání nejvyšších představitelů moci, se začalo s výstavbou nejdříve na konci 1. století po Kr. Nejstarší budovy však pochází z doby císaře Hadriána, kdy se Carnuntum stalo municipiem. Rovněž zde bylo nalezeno množství epigrafických památek z doby Antonina Pia a Septimia Severa. Počátek úpadku a celkového zániku kultovního okrsku se předpokládá koncem 4. století po Kr., v důsledku šíření a prosazování křesťanství.⁸⁰ Ani zde nejsou archeologické práce zcela uzavřeny, jelikož bylo místo z velké části zničeno moderním lomem.

6.2.8 Náboženství

Vzhledem k výše uvedenému seznamu dochovaných architektonických památek ve vojenském městě, můžeme potvrdit, že se jednalo o velmi polykulturní a rozsáhlou lokalitu.

Kultovní okrsky rovněž svědčí o loajlnosti Římanů vůči cizím zvykům a náboženstvím. Přijetí Jupitera Heliopolitana, podobně jako Jupitera Dolichena, bylo zprostředkováno prostřednictvím vojáků, kteří pobývali nebo byli převeleni na delší dobu na Východ. Za nositele kultu však považujeme především civilní občany, o čemž svědčí četné epigrafické prameny.⁸¹ V canabae legionis se také nacházela většina carnuntských okrsků, které reprezentovaly víry v nejrůznější božstva a síly. Nezmínili jsme ještě kult perského Mithry, který hrál u Římanů od 2. století po Kr. značnou roli. Tuto skutečnost bych chtěl rozvinout v následující kapitole, jelikož nejvíce informací nám poskytlo Mithreum III z civilního města. Spektrum uctívaných bohů v Carnuntu je však mnohem širší a o tomto faktu svědčí především velké množství dochovaných nálezů, které jsou dnes vystaveny v Museu Carnuntinu v Bad Deutsch-Altenburgu. Kromě oficiálních římských, syrských, egyptských a asijských božstev sem musíme zahrnout i domácí bohy.

V Carnuntu musela mít velký význam a zároveň popularitu východní náboženství, pokud vezmeme v úvahu rozsah a rozšíření těchto kultovních okrsků především ve vojenském městě. Okrsek na „Mühlacker“ byl určen pro velké množství božstev nejen orientálního původu a jeho význam podtrhuje nejen jeho velikost, ale rovněž přítomnost rozsáhlé hospodářské zástavby, která k okrsku patřila. Přítomnost samostatných malých lázní a dalších budov můžeme považovat za určitý prvek samostatnosti a izolace. Zatímco orientální okrsek byl umístěn uprostřed husté civilní zástavby, na vrcholku Pfaffenberg, který představoval

⁸⁰ GASSNER, V. – JILEK, S. – LADSTÄTTER, S. 2003, s. 230-231

⁸¹ JOBST, H. 1992c, s. 60

nejvýše položené místo ve městě, byl vybudován okrsek určený pro představitele nejvyšší moci tehdejší římské říše. Svou polohou zcela dominoval nejen canabae, ale zřejmě i celému Carnuntu. Podobné okrsky s obdobným rozsahem, polohou a různorodostí postrádáme však v civilním městě i v jiných provincionálních lokalitách.

Nesmíme opomenout ani císařský kult, místní Geniae a Láry, kteří byly uctíváni v domácích *laráriích* (Obr. 28). Jejich existenci máme doloženu prostřednictvím dochovaných oltářů, lampiček či jiných votivních darů. Samotná *larária* nalézáme v římských provinciích velmi zřídka. Spíše máme dochovány pouze malé figurky, které se v nich vystavovaly. Většinou byla uctívána klasická římská božstva, zatímco neřímská jen velmi ojediněle. V obvyklém zobrazení výklenku *larárií* se vyskytují Lárové, Genius a dva či jeden had. Genius platí jako ochránce *pater familias* a dva hadi zobrazují mužský a ženský element. *Larária* se nejčastěji nacházela v tabernách, obytných prostorách a na zahradách.⁸²

Stopy po křesťanské komunitě máme v Carnuntu velmi skoupé a představují je pouze některé ojedinělé nálezy a další možné interpretace bližze neurčených půdorysů. Jeho přítomnost je ale dokázána v jiných provincionálních centrech, např. ve Vindoboně, Brígetiu či Aquinciu.⁸³ V Carnuntu může být přesvědčivý nález, který je označován za raně křesťanské „baptisterium“, jež se nacházelo u jižní brány civilního amfiteátru.⁸⁴ Dnes se také někteří pokouší dát do souvislosti „valetudinarium“ v legionářském táboře a „raně křesťanský kostel“, který mohl být na ploše táborové nemocnice vybudován. Tato domněnka se prosazuje na základě paralely z lokality Lauriacum⁸⁵, avšak její prokázání je úkolem dalších výzkumů.

⁸² ZABEHLICKÝ, H. 2008, s. 186-187

⁸³ FITZ, J. 1980b, s. 169

⁸⁴ VORBICK, E. - BECKEL, L. 1973, s. 31

⁸⁵ KANDLER, M. - HUMER, F. - ZABEHLICKÝ, H. 2004, s. 61

7. Civilní město

Kromě vojenského města, které se rozrůstalo přímo v zázemí castra legionis, se zde nacházelo, jako i v jiných provinciálních lokalitách, i město civilní, které mělo zřejmě na svém počátku pouze formu malého sídliště, které se postupem času neustále rozvíjelo. Rozkládá se více než 2,2 km západně od castra a canabae legionis, v dnešní obci Petronell-Carnuntum. To bývá obvyklá vzdálenost od vojenských táborů, což potvrzují i příklady Aquinca či Lambaesis.⁸⁶ Zastavěná plocha však sahá dále za Petronell do vzdálenosti asi 1 km a tuto plochu bychom mohli považovat za jakési „předměstí“ Carnunta. Na jižní straně dosahovaly domy zřejmě až k civilnímu amfiteátru a na východní straně až k nejzazšímu okraji obce Petronell. Zástavba civilního a vojenského města však na sebe pozvolna navazovala a dodnes není jasná hranice a tudíž není jistá ani přesná rozloha města. Severní strana byla samozřejmě ohraničena řekou Dunaj a i zde došlo k sesuvu břehu.

Rozšíření osídlení a velký strategický význam samozřejmě předpokládalo vznik nejen vojenského, ale i civilního správního prostoru. Proto zde začalo vznikat už v druhé polovině I. století po Kr. samostatné město. To bylo zakládáno podle typických římských zvyklostí prostřednictvím dvou hlavních os, které jsou nazývány *cardo maximus* a *decumanus maximus*. Decumanus, vedoucí obvykle východo-západním směrem, je v Carnuntu patrný mezi civilním forem a areálem Velkých lázní, zatímco *cardo*, vedoucí severo-jihním směrem, je viditelný východně od fora a směřuje na jih.

Podél těchto hlavních městských cest se nacházely parcely, uspořádané do pravidelných insul. V Carnuntu je však patrné, že průběh dopravního systému ulic a i velikost a rastrová zástavba není v celém areálu jednotně dodržována, především v jižním úseku. To se dá vysvětlit jednoduchou úvahou, kdy počáteční pravidelné uspořádání bylo narušeno pozdější neustále se rozšiřující zástavbou, která už předchází pravidla zcela nerespektovala.⁸⁷ Insuly avšak rozdělují město do přibližně stejně velkých obytných bloků a tvoří jakousi šachovnicovou síť. Musíme ale rovněž zohlednit fakt, že během doby trvání docházelo ke změnám v poměru stran jednotlivých insul. Tuto skutečnost můžeme vypožorovat např. v Aquincu, kterou zaznamenáváme za severovské dynastie, tedy ke konci 2. nebo začátku 3. století po Kr.⁸⁸

Na křižení těchto cest je obvykle umísťováno městské forum, které můžeme právem označit za centrum veškerého dění. Tato architektonická koncepce je zachycena také u

⁸⁶ POULTER, A. 2002, s. 393

⁸⁷ CENCIC, J. 2003, s. 18

⁸⁸ PÓCZY, K. 1976, s. 64

Vitruvia⁸⁹ a je v římské tradici téměř vždy uplatňována. Předtím však musel být důkladně rozmyšlen průběh obou ulic, aby stavba a život obyvatel nebyl příliš narušován případnými povětrnostními a klimatickými podmínkami. I o tomto nás zpravuje ve svém spise Vitruvius.⁹⁰ S podobným uspořádáním a postupem se setkáváme i při výstavbě auxiliárních i legionářských táborů, kde na místě protnutí *via principalis* a *via praetoria* nalézáme budovu velitelských principí. Civilní forum v Carnuntu bylo objeveno jen díky letecké a především geofyzikální prospekcí v oblasti zvané „Tiergarten“, jižně od Velkých lázní (tzv. Palastruine).

Civilní jádro města bylo ve 3. nebo 4. století po Kr. oběhnáno asi 2 m silným městským opevněním.⁹¹ To zřejmě souvisí s předchozími barbarskými útoky a výboji Marca Aurelia, jelikož předtím se provinciální města opevňovala jen velmi zřídka a v zázemí stálého římského vojska se cítila bezpečně. Co se týče městských hradeb v prostředí civilním, máme s jeho přesnou polohou a identifikací nemalé problémy a to nejen v Carnuntu. Na západní straně je však možno lokalizovat jednu z městských bran. Přesto však s jejich existencí počítáme obvykle až v pozdějších neklidných dobách od druhé poloviny 3. století po Kr., kdy se tehdejší obyvatelé více setkávali s nepřátelskými vpády a bylo rovněž v zájmu celé říše bránit a opevnit důležité dopravní tepny.⁹²

Jak jsem se již zmínila, na rozdíl od canabae bylo civilní město správně samostatné a na vrcholku politické moci stáli dva každoročně zvolení občané *quattuorviri iure dicundo* -, kterým po boku stála městská rada – *curia* – se svými zástupci *decuriones* – a další úředníci.⁹³ Členové městské rady měli velmi vysoké postavení a patřili k představitelům místní aristokratické vrstvy. Vedle nich stáli v pozadí ostatní další pomocní úředníci (*aediles*, *questores*), kněží a funkcionáři z náboženské oblasti (*seviri*, *augustales*), ale rovněž různá kolegia, která stmelovala za určitým účelem obyvatele různého sociálního postavení.⁹⁴ I v Carnuntu máme doloženu existenci spolků, a sice např. *collegia fabra*. Přítomnost tohoto spolku „husičů“ můžeme považovat v každém městě za nezbytnou, jelikož nebezpečí požárů mohlo mít pro celé sídliště nedozírné následky, především v počáteční fázi, kdy byla většina architektonických staveb vybudována ze dřeva.

Římstí „stavební inženýři“ vycházeli v podunajských provinciích z již zavedených postupů, ať už se jednalo o výběr místa či typologii staveb. V každém případě však byly prvotní myšlenky a provedení přizpůsobeny lokálnímu prostředí a podmínkám, jelikož

⁸⁹ VITRUVIUS: Deset knih o architektuře I, VII, 1; přel. A. Otoupalík, Praha 1979

⁹⁰ VITRUVIUS: Deset knih o architektuře I, VI; přel. A. Otoupalík, Praha 1979

⁹¹ HUMER, F. 2003, s. 11

⁹² PÓCZY, K. 1976, s. 63

⁹³ HUMER, F. 2003, s. 9

⁹⁴ STIGLITZ, H. KANDLER, M. – JOBST, W. 1977, s. 595

Vitruviová příručka byla víceméně zamýšlena ke stavebnictví ve středomořském pásmu. Pokud bychom si chtěli udělat představu o velikosti civilního města v číslech, jednalo by se i předměstskými plochami cca o 300 ha zastavěného prostoru.⁹⁵ Z tohoto rozsáhlého areálu je však podrobně archeologicky prozkoumána velmi malá část, kterou představuje především archeologický park v Petronellu s částí městské insuly.

7.1 Prokázání architektonické struktury v civilním městě

Pozůstatky z prostoru tehdejšího civilního města Carnunta pro nás představují velké množství informací o této lokalitě (Obr. 30). O jejich zachování a konzervaci svědčí i areál archeologického parku v Petronellu, díky kterému se podařilo vzbudit zájem i u dnešních obyvatel a tím se vyzdvihla důležitost starověkého místa na výsluní. I zde je však další výzkum komplikován moderní výstavbou domů a omezenými finančními zdroji, vzhledem k velikosti a celkovému rozsahu antického města.

Jak jsem již uvedla, i zde dochované stavby vykazují ve svých stavebních postupech určitou jednotnost, avšak svou funkčností jsou pro nás jedinečným důkazem o výjimečných schopnostech tehdejších „stavebních inženýrů“ a řemeslníků.

7.1.1 Civilní amfiteátr

Další zábavné zařízení Římanů představuje „amfiteátr II“ (Obr. 29), tentokrát v prostoru civilního města. Lze ho rozpoznat jižně od centra v hustě zastavěném předměstí. Přepokládáme však, že všechny okolní budovy nepředstavovaly pouze obytné domy, nýbrž sloužily ke skladovacím, ubytovacím či jiným potřebám amfiteátru. Jižně a východně od amfiteátru je rovněž viditelné pohřebiště, kde bylo zjištěno, že se některé budovy s ním překrývají a nejsou tudíž ze stejného období.⁹⁶

Stavba vznikla zřejmě už v první polovině 2. století po Kr. a byla později několikrát rekonstruována. To vykazuje i ne zcela pravidelný, elipsovitý půdorys. Kapacita divácké tribuny, která dosahovala výšky téměř až 18 m, se odhaduje na cca 13 000 diváků⁹⁷ a díky dochovaným nápisům si můžeme dnes udělat představu o rozdělení jednotlivých míst pro různé třídy společnosti.

Zajímavým úkazem v této stavbě byl nález šestihranné nádržky na jihozápadní straně jižního průchodu, jež byla zhotovena z již použitého stavebního materiálu a která je vědci často interpretována jako raně křesťanské „baptisterium“ (Obr. 31). Je zde tedy teorie, že po

⁹⁵ CENCIC, J. 2003, s. 18

⁹⁶ CENCIC, J. 2003, s. 21

⁹⁷ STIGLITZ, H. - KANDLER, M. – JOBST, W. 1977, s. 613

opuštění amfiteátru ve 4. století po Kr. byl u tohoto průchodu postaven raně křesťanský kostel.⁹⁸ O této skutečnosti však můžeme zatím velmi pochybovat, jelikož limitné důkazy z období raného křesťanství jsou v Carnuntu spíše výjimkou. V současné době slouží amfiteátr k pořádání každoročních divadelních festivalů.

7.1.2 Heidentor („Pohanská brána“)

Jižně od amfiteátru II a zcela mimo městskou zástavbu se nacházela tzv. „Pohanská brána“ (Obr. 32). Označení jako „pohanská“ zřejmě vyplynulo z nařčení pozdějších obyvatel, kteří jako křesťané považovali veškeré předchozí památky za díla bezbožná. Stavba byla během let 1998-2001 zrestaurována a zakonzervována a to, co z ní dnes zbylo představuje pouze jeden oblouk z 15 m vysoké čtyřpilířové konstrukce (Obr. 33). Uprostřed obloukového monumentu se čtyřmi vchody s horní attikou a zdobením reliéfními figurami a mramorovými tabulkami s nápisy, se nacházel přes 4 m vysoký podstavec, zřejmě určený pro sošku významné osoby.

To, že se jedná o stavbu z pozdější doby svědčí i použití spolíí a rovněž i nález oltáře pro Dianu Augustu ze začátku 3. století po Kr. Podle těchto indicií se předpokládá, že Heidentor byla postavena asi ve 4. století po Kr. za vlády císaře Konstantina II. (351 – 361 po Kr.).⁹⁹ O funkci „brány“ či její jasnější interpretaci se vedou četné spory. Mohlo se jednat o bránu, triumfální oblouk, limitační bod¹⁰⁰ nebo politický monument¹⁰¹. Do spojitosti s Konstantinem II. se brána dostala v souvislosti se zprávou od historika Ammiana Marcellina, který píše, že v Galii a Pannonii byly Konstantinem II. postaveny triumfální oblouky.¹⁰² Jedním z nich mohla být právě Heidentor.

Heidentor se rovněž srovnává s obdobnou čtyřpilířovou stavbou Janova monumentu z Fora Boaria v Římě.¹⁰³ Projekty jsou v základě totožné, i když Heidentor byla mnohem menší, avšak byla navíc ještě důležitým limitačním a orientačním bodem. Podobný stavební plán této stavby se tedy mohl využít nejen na Janův monument ze 4. století po Kr, nýbrž snad i na Heidentor.

I když se jako nejpravděpodobnější datace jeví doba vlády Konstantina II. (351 – 361 po Kr.), W. Jobst na základě dalších hmotných nálezů a stavebních analýz konstatuje, že plocha Heidentor byla nejvíce využívána především od druhé poloviny 4. až do počátku 5.

⁹⁸ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 267

⁹⁹ HUMER, F. 2003, s. 16

¹⁰⁰ Jelikož v blízkosti Heidentor probíhaly důležité cesty, jak se severu na jih, tak ze západu na východ.

¹⁰¹ Vzhledem k tomu, že se v Carnuntu r. 307/308 po Kr. konala císařská konference, kdy na počest tetrarchie mohlo dojít k postavení tetrapylonu.

¹⁰² AMMIANUS MARCELLINUS: Dějiny římské říše za soumraku antiky XXI, 16, 15; přel. J. Češka, Praha 2002

¹⁰³ REIDINGER, E. 2007, s. 121-174

století po Kr.¹⁰⁴ To posouvá chronologii o několik desítek let později, jelikož dřívější nebo pozdější zástavbu nelze prokázat.

Bohužel nebyl ani tento památník během let ušetřen neustálému těžení stavebního materiálu, což vedlo k jeho rozsáhlé rekonstrukci a většina z této stavby dnes již není originálem.

7.1.3 Velké lázně (tzv. „Palaustrine“)

Areál Velkých lázní (Obr. 34), který byl dříve chybně označován jako „ruiny paláce“, se nachází v severozápadní části města, nedaleko archeologického parku. Celý komplex (143 x 104 m), jehož přesné rozměry nejsou jisté, jelikož východní část nemohla být zjištěna a severní byla zničena, se skládá ze dvou částí, které od sebe odděluje velký dvůr – *palaustra*. Severní část tvoří lázeňské zařízení. Východním vchodem se přes koridor vchází do šatny a poté do jednotlivých místností s různě teplými bazény. Podle praefurnia mohlo být identifikováno *tepidarium* a *caldarium*. Sousední palaustra nebyla v prostoru lázní žádnou výjimkou a sloužila zřejmě pro sportovní vyžití lázeňských návštěvníků.

Jižní část komplexu byla tvořena veřejnou tržnicí – *macellum*. Tamějším obchodům zde byly k dispozici podsklepené místnosti, které sloužily jako skladiště. Zajímavostí v této části je vnitřní dvůr s dvěma oktagonálními a jednou kruhovou konstrukcí. I dnes se vedou diskuze o jejich interpretaci. Snad se jednalo o kultovní či reprezentativní struktury, zásobárny nebo technická zařízení (např. k rozvádění vody).¹⁰⁵ Důležitost stavby ještě podtrhuje fakt, že v jednom ze sálů se shromažďoval místní spolek hasičů – *collegium fabrum*. To dokazuje nalezený oltář Faustianiana, který ho věnoval Geniovi collegia.

Identifikace této části nebyla vůbec jednoduchá, ale díky srovnání s tržnicí v Aquincum, kdy tabernae obklopovaly po všech stranách pravoúhlý dvůr a v jeho středu se nacházela kruhová konstrukce, se ke správné interpretaci přece jen dospělo.¹⁰⁶

Význam této budovy, která měla společenský charakter podtrhují i nálezy stavebních prvků z mramoru, který se v Carnuntu vyskytuje pouze ojedinele, jelikož bychom v okolí nenalezly žádné lokální zdroje.¹⁰⁷ Nesmíme opomenout ani luxusní vybavení lázní např. v podobě nástěnných maleb a v arcálu se rovněž našly zbytky tří malých svatyněk a několik bazí, zřejmě pro kultury božstev nebo císaře.

Také datace zde představuje určitý problém. V každém případě je na tomto prostoru dokázána prvotní dřevěná zástavba již od 1. století po Kr., která byla později zřejmě

¹⁰⁴ JOBST, W. 2001, s. 241

¹⁰⁵ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 267

¹⁰⁶ ERTEL, Ch. 1991, s. 233

¹⁰⁷ ERTEL, Ch. 1991, s. 9

zplanýrována a asi v době severovské se započalo se stavbou současného komplexu.¹⁰⁸ Kolem roku 300 po Kr. byl areál Palastruine zřejmě upraven do podoby reprezentativní budovy a poslední přestavby jsou datovány ještě na konec 4. nebo začátek 5. století po Kr.¹⁰⁹

7.1.4 Civilní forum

Nalézt „srdce“ samotného civilního města bylo dlouhou dobu velmi problematické. Podařilo se to až v roce 1996, kdy bylo pomocí geofyzikální prospekce nalezeno jižně od Velkých lázní, v oblasti zvané „Tiergarten“ (Obr. 35). Podle georadarových měření dosahovalo úctyhodných rozměrů cca 150 x 66 m.¹¹⁰ Jeho rozloha je však mnohem menší než u vojenského fora, což je vzhledem k předpokládané dvojnásobné rozloze civilního města poněkud nezvyklé. Podle Vitruviovského standardu výstavby fora odpovídá jeho poloha středu dvou hlavních městských cest *carda* a *decumanu*. Na severní straně fora byla identifikována napříč položená bazilika a u ní umístěné obchodní prostory - *tabernae*. Naopak na protilehlé jižní straně se nacházel velký komplex se symetricky uspořádanými místnostmi, které zřejmě sloužily pro správní účely, tj. zasedací místnosti rady, archívy či úřadovny. Rovněž zde nevylučujeme přítomnost chrámu kapitolské triády, který mívá na foru své stálé místo. Mezi severní a jižní částí se nacházelo rozlehlé volné prostranství, které bylo po stranách lemováno průchozími portiky. Celé forum vzniklo nejspíše za vlády císaře Hadriána, který město povýšil na *municipium*, i když to mohou prokázat až budoucí archeologické výzkumy.¹¹¹

Komplex civilního fora a komplex Velkých lázní byly zřejmě částečně propojeny a tvořily jednotný městský celek. V bezprostřední blízkosti fora není výskyt tržnice a lázeňského komplexu žádnou výjimkou a objevuje se i u dalších civilních měst, např. v Aquincu. Jelikož nebylo forum dosud ještě archeologicky zkoumáno, můžeme očekávat, že se objeví ještě další údaje, které ty současné budou doplňovat.

7.1.5 „Freilichtmuseum Petronell“

Oblast jižně od dnešního zámku Petronell, zvaná „Spaziergarten“, pro nás představuje jeden z nejdůležitějších civilních areálů na římském limitu. Prostor tzv. „Muzea pod širým nebem“ (Obr. 36) je pro nás nepostradatelným ve smyslu dochování celku antické městské insuly, což nám umožňuje dávat jednotlivé struktury do kontextu a zjišťovat souvislosti a průběh tehdejšího života římských občanů.

¹⁰⁸ ERTEL, Ch. 1991, s. 236

¹⁰⁹ KANDLER, M. - VETTERS, H. 1989, s. 206

¹¹⁰ KANDLER, M. - HUMER, F. - ZABEHLICKÝ, H. 2004, s. 43

¹¹¹ GASSNER, V. - JILEK, S. - LADSTÄTTER, S. 2003, s. 178

V současné době zde stále probíhají archeologické výzkumy, které podrobně mapují jednotlivé stavební fáze budov a s tím jsou spojené konzervační práce a rekonstrukce. Na jižní straně je v řadě vedle sebe umístěno pět domů (*Dům I-V*) s příslušnou infrastrukturou, ke kterým se vrátíme podrobněji v příští kapitole, která bude pojednávat o obytné architektuře z prostoru nejen civilního, ale rovněž i vojenského města. Na severní straně se nacházely *městské lázně*, luxusně zařízený *obytný komplex*, tzv. *Dianin chrám*, *pouliční portikus* a budova označovaná jako *Kammerbau*, jejíž funkce není dodnes zcela jasná.

Městské lázně

Jak už jsem již uvedla v předchozích kapitolách, kultura a čistota těla byla pro Římany nadmíru důležitá a to potvrzuje i přítomnost dalších lázní. Zde se jedná o častější řadový typ se standardním vybavením různé vyhřívavých bazénů, šatnami, palaistrou, saunou, obchody a dokonce i veřejnou latrínou. Jelikož lázně nebyly místem určeným pouze k odpočinku, nýbrž i k seznamování, debatování či uzavírání obchodů, mělo jejich prostředí působit co nejpříjemnějším dojmem. K tomu přispívalo i luxusní vybavení v podobě mozaiek, nástěnných maleb a mramorových či štukových dekorací.

Zařízení bylo využíváno zřejmě od 2. do 4. století po Kr.¹¹², avšak bližší údaje o chronologii a uspořádání se v podstatě zjišťují ještě v současné době. S tím souvisí i kompletní rekonstrukce lázní, která nám umožní představit si nejen exteriér, ale i vnitřní vybavení (Obr. 37).

Pouliční portikus a chrám Diany Nemesis

Tyto stavební struktury měly na sebe určitou vazbu a malý chrámeček (Obr. 39) bychom mohli nazvat pouličním. Přízvisko Dianin získal díky nálezům mramorové hlavičky bohyně Diany Nemesis, nedaleko od tohoto místa. Snad se jedná o fragment kultovní sochy zde uctívané bohyně. V tomto úseku je prokázána zástavba už od konce 1. století po Kr. Ve druhé polovině 2. století po Kr. došlo k rozšíření stavby a na začátku 3. století po Kr. zde byla budova vystavena z kamene.¹¹³ K ní byla zřejmě vybudována i nová pouliční hala. Vznik chrámků se datuje na počátek 4. století po Kr. Sloupová hala byla v této době rovněž nově obnovena.¹¹⁴ Oba celky jsou dnes rovněž rekonstruovány a díky dochované bazi sloupu a korintské hlavici, bylo možné stanovit i výšku podpěr pouličního portiku (Obr. 38).

---

¹¹² HUMER, F. 2003, s. 57

¹¹³ HUMER, F. 2003, s. 42

¹¹⁴ HUMER, F. 2003, s. 42

Kammerbau

Východním směrem, nedaleko od městských lázní se nachází budova, která byla přístupná ze severní strany (Obr. 40). Přes čtvercový vydlážděný dvůr se dostaneme do průchozího koridoru, po jehož obou stranách prochází řady pravouhlých místností s přibližně stejnými rozměry. Svým půdorysem velmi nápadně připomíná nemocnici – *valetudinarium* -, kterou často nacházíme v prostorách vojenských táborů. Kromě toho existují však další možné interpretace, např. že se jedná o skladiště nebo vzhledem k blízkosti lázní snad i o tržiště, kde mohli návštěvníci nakupovat výrobky a zboží.¹¹⁵ Pokud by se jednalo o nemocnici, je poněkud zvláštní, že prostor, kde se koncentrovali nemocní byl velmi blízko dalším obytným budovám a dokonce i lázním. Prostor nemocnice bych přece jen umístila někam do větší izolace od ostatního obyvatelstva.

Vodní vedení a kanalizace

Z areálu této městské insuly jsme rovněž získali informace o přivádění, odvádění a shromažďování vody. Vzhledem k počtu lázní, latrín a civilní zástavby, muselo mít město dostatečný přísun vody. Vitruvius uvádí, že vodní vedení se provádělo trojím způsobem: struhami ve vyzděných kanálech, olověnými rourami nebo trubkami z pálené hlíny.¹¹⁶ Přítomnost rozvodových olověných trubek a vyzděných kanálů máme doloženo i v Carnuntu. Voda byla rozváděna z centrální cisterny tzv. *castella*, avšak lidé schraňovali především dešťovou vodu pomocí různých žlábků nebo malých cisteren. Ty Vitruvius označuje za nejlepší a nejkvalitnější.¹¹⁷ Také bychom neměli zapomínat na využití studní.

Díky dvěma dochovaným městským ulicím, pojmenovaným severní a jižní, se nám podařilo získat údaje o tehdejší kanalizační síti (Obr. 41). Ta byla poměrně značně komplikovaná a složité propojená. Odváděcí systém s dřevěným kanálem zde existoval již v 1. století po Kr. Za doby Hadriána byl nahrazen zcela novou, zděnou kanalizací, jejíž dno bylo obloženo cihlami a taškami. Kanalizace zde byla překryta mohutnými kamennými deskami, které současně tvoří povrch ulice a jsou také základem pro výstavbu sloupů. Otevřené žlaby byly do zdejších podmínek poněkud nevhodné, jelikož se do nich mohly dostávat různé nečistoty a také mohly často v zimě zamrzat.¹¹⁸ Proto bylo od tohoto záměru upuštěno. V pozdním 4. století po Kr. byla kanalizace zcela zanesena a v její výplni se našla spousta luxusních a hodnotných předmětů.

¹¹⁵ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 265

¹¹⁶ VITRUVIUS: Deset knih o architektuře VIII, VI, 1; přel. A. Otoupalík, Praha 1979

¹¹⁷ VITRUVIUS: Deset knih o architektuře VIII, II, 1; přel. A. Otoupalík, Praha 1979

¹¹⁸ FISCHER, T. 2001a, s. 93

Jižně od dnešní železnice je patrný jeden ze zdrojů podzemní vody se silným proudem, který mohl být využíván již v antice a pomocí rozvodných trubek přiváděn do města. Civilní město však bralo vodu také z vodních zdrojů západně od Petronellu. Jeden z neznámějších vodovodů vede ze směru „Regelbrunn“ a jeho část byla zachycena v oblasti tzv. „Gstettenbreite“ (Obr. 42).¹¹⁹ I ten má podobu zděného kanálu, který byl přístupný malými pravoúhlými a zřejmě i uzavíratelnými šachtami. S rozdíly v úrovních terénu se Římané museli rovněž vypořádat a jejich řešení detailně popisuje už Vitruvius.¹²⁰

Římané měli také obyčej uctívat posvátná místa s léčivými prameny. V těchto místech se proto často setkáváme se svatyněmi pro božstva související s lékařstvím, jako jsou např. Aesculapius či Hygieia.¹²¹

V Carnuntu se nesetkáváme ani s konstrukcí akvaduktu, jelikož zdroje vody byly poměrně blízko. Římané se naopak museli vypořádat s terémem krajiny, kterému přizpůsobili přírodní konstrukce. V každém případě můžeme mluvit o vysokém hygienickém standardu, pokud vezmeme v potaz využití vodních zdrojů např. v latrínách, odkud byly ihned odváděny splašky a neustálý přítok čisté vody byl rovněž na vyspělé funkční úrovni.

7.1.6 Mithreum III

Mithrův kult se velmi rychle rozšířil po celém tehdejší římském impériu. I když se zřejmě s šířením víry započalo už v poslední čtvrtině 1. století po Kr.¹²², jeho největší oblibenost zaznamenáváme zejména ve 2. a 3. století po Kr. Tuto skutečnost potvrzuje i Carnuntum, a to především díky pěti nalezeným Mithrovým svatyním. Největší z nich (4 x 10 m) ale představuje tu, která byla objevena roku 1894 v civilním městě (východní část Petronellu). Všechny svatyně mají standardní interiér, tj. předsíň a hlavní náboženskou místnost s výklenkem v pozadí. Právě v něm býval často zobrazen sluneční bůh Mithra v obvyklé pozici zabíjení býka (Obr. 43). Na orientální původ poukazuje i jeho oděv, i když počáteční představy o uctívání Mítry na Předním Východě a v Malé Asii jsou poněkud nejisté.¹²³ Do mnoha měst na Východě byl jeho kult přinesen až samotnými Římany. Mithraismus jako takový byl velmi úzce spjat s kosmem a není divu, že samotná mithrea měla svým exteriérem kosmos a astrální symboliku připomínat.¹²⁴ Proto se také velice často setkáváme se svatyněmi, vytesanými přímo do jeskyň. Kultovní sezení však nebyla veřejná a

¹¹⁹ KANDLER, M. – VETTERS, H. 1989, s. 207

¹²⁰ VITRUVIUS: Deset knih o architektuře VIII, VI; přel. A. Otoupalík, Praha 1979

¹²¹ THOMAS, E. B. 1980, s. 180

¹²² JOBST, H. 1992b, s. 31

¹²³ FISCHER, T. 2001a, s. 187

¹²⁴ JOBST, H. 1992b, s. 32

ženy ke kultu rovněž neměly přístup. Celkově však o náboženských praktikách mithraismu víme velmi málo.

7.2 Vztah mezi civilním a vojenským městem

Prostor civilního města Carnunta se rozvíjel v sousedství *canabae legionis*, a je zřejmé, že počáteční rozdíly a i striktní rozdělení území na vojenské a civilní, byly postupem času odbourávány. Mezi civilním a vojenským městem nebyla ani žádná stabilní hranice, a tak můžeme říci, že sídliště byla v určitém smyslu na sobě závislá, ale zároveň i soběstačná. Zřejmě ale po určité době došlo k jejich vzájemnému propojení. Jaký vliv však mělo na vojenské město pozvednutí místa na *municipium* a později na *coloniū* je dodnes nejasné. Po získání těchto statutů muselo rovněž dojít k velkému vzrůstu vojenských sídlišť, která v některých případech zatlačila civilní města do pozadí.¹²⁵ O tomto vyslovil svůj názor i L. Barkóczy v případě *Brigetia*, kdy uvádí, že vojenské město muselo být svou několikanásobnou rozlohou k civilnímu městu určitým způsobem nadřazené, a tudíž status *municipia* a *coloniae* byl v první řadě připisován *canabae legionis*.¹²⁶ Zajímavá je také skutečnost, že velké náboženské okrsky a obce se v Carnuntu více méně nacházely pouze na území vojenského města. I když se v civilním městě setkáváme s důležitými svatyněmi pro *Mithru* či ojedinělou stavbou pro *Silvana* a *Quadriviac*, nemůžeme mluvit o monumentálních stavbách s dominantním postavením či polohou, jako je např. náboženský okrsek pro orientální božstva nebo pro *Jupitera Optima Maxima* na *Pfaffenbergu*. Tento fakt však mohou vyvrátit další výzkumy civilního města.

Také obyvatelstvo zde bylo velmi různorodé a tvořili jej nejen místní obchodníci, řemeslníci, veteráni a další zámožní občané, ale rovněž mnozí cizinci z různých částí římské říše. Carnuntum rovněž leží na výhodném místě, nejen z hlediska strategického, ale i obchodního. Místo bylo jistě častou zastávkou cestovatelů i výprav, z čehož těžili místní občané provozující lázně, hostince, ubytovny či řemeslné dílny s nejrůznějšími výrobky. Zaměření se na „městská povolání“ byl vcelku odůvodnitelný fakt, jelikož *Pannonie* byla kvůli nepřístupu k moři určitým způsobem omezena. Na druhou stranu však tuto funkci zastupovaly zčásti tamější řeky a dopravní cesty.

Civilní město se tedy neustále kulturně rozvíjelo, a to hlavně díky stále novým přistěhovalcům a cizincům, jejichž přítomnost město velmi pozvedla.

¹²⁵ OLIVA, P. 1959, s. 266

¹²⁶ BARKÓCZI, L. 1953, s. 201-203

8. Obytná architektura v Carnuntu

Obytné domy jsou pro nás nepostradatelné v tom smyslu, že jsou vizitkou každého města a především každého občana. Díky nim si můžeme udělat představu o životě a majetku tehdejších obyvatel. I u těchto budov se dají očekávat určité základní principy, ale lze rozlišit jejich typologii, půdorysy, komfort a vnitřní vybavení. Typy jednotlivých obytných budov jak v *canabae legionis*, tak v civilním městě, zpracovala ve své práci J. Cencic.¹²⁷ Druhy jednotlivých domů v Carnuntu jsou zde velmi dobře popsány, a proto je vhodné pro podrobnější informace o této problematice na tento příspěvek odkázat. Je však málo budov, které by se daly přesně srovnat a většinou jsou postaveny podle jednotného plánu. Stejně stigma lze zaznamenat také u vojenské architektury.¹²⁸

8.1. Vývoj stavebnictví a materiálu

Nejranější stopy po civilním osídlení zaznamenáváme v oblasti Carnunta již ve druhé polovině 1. století po Kr. V tomto období se jedná především o příbuzné vojáků, obchodníky a řemeslníky, kteří se usídlili v zázemí *castra legionis*, a zároveň v cca 2 km západněji vzdáleném civilním městě. Zároveň však docházelo ke vzniku jednoduchých dřevo-hliněných budov. Stavby z hráděného zdíva jsou však velmi obtížně rozpoznatelné a projevují se jen tmavým zabarvením půdy. Většina obytných domů byla objevena na přelomu 19. a 20. století a tehdejší metody často neumožnily podrobnější zkoumání těchto prvotních vrstev. Proto máme o strukturách z tohoto netrvanlivého materiálu velmi málo informací. V posledních letech však dochází k podrobnějším výzkumům jednotlivých stavebních fází a především z areálu „Spaziergarten“ máme dochovány nejlepší příklady obytných domů (Obr. 44, 45).

Postupem času se však netrvanlivé materiály začaly doplňovat a dokonce i nahrazovat kamenem. Od 2. století po Kr. se již setkáváme s kamennými základy a po markomanských válkách od roku 180 po Kr. předpokládáme velkou fázi stavební obnovy a kamenné či cihlové domy se od této doby staly stálou a obvyklou dominantou obou městských areálů.¹²⁹

Méně podrobnějších informací nám poskytla *canabae legionis*, i když výzkum obytných budov západně od vojenského amfiteátru nebo z východního okraje města pro nás představuje další podstatné vědomosti. Většina staveb však byla zkoumána jen do určité míry

¹²⁷ CENCIC, J. 2003: Römische Wohnbauten in Carnuntum. Carn. Jb. 2003, s. 10-111.

¹²⁸ FISCHER, T. 2001a, s. 68.

¹²⁹ CENCIC, J. 2003, s. 109.

a často nedostatečně. Další obytné domy byly odkryty i v oblasti jižně od Velkých lázní v prostoru „Tiergarten“ nebo v zázemí auxiliárního tábora.

8.2. Typologie a formy

Obytné domy v oblastech římských provincií obvykle vycházejí z půdorysu klasického domu s atriem či peristylem. S variantami těchto domů se setkáváme většinou u majitelů z vyšších sociálních vrstev, zatímco běžné obyvatelstvo se více přizpůsobilo místním životním podmínkám. Díky tomu je možné zaznamenat určitou diferenciaci v typologii domů a dá se předpokládat, že představitelé z vedoucích politických vrstev si potrpěli na luxusní a standardní vybavení svých domů, které zřejmě vlastnili již v Itálii, a proto se i pozdější domovy v provinciích nadále více orientují podle italských předloh.¹³⁰ Také jejich funkce byla čistě vymezena k obytným či reprezentativním účelům. Avšak ostatní civilní obyvatelstvo potřebovalo v prostoru domů vykonávat také většinu svých obchodních a řemeslných aktivit. Proto se stále více rozšiřovala podoba podlouhlého domu, který byl užší stranou, obvykle otevřeným portikem, otočen do ulice. Tato obydlí, v odborné literatuře často nazývána termínem „Streifenhäuser“, snad mohou mít kořeny v domácí keltské tradici.¹³¹ V každém případě tyto domy splňovaly nejen funkci obytnou, nýbrž i řemeslnou, obchodní, výrobní a rovněž reprezentativní.

V této kapitole bych se také krátce zmínila o některých typech domů, které se v Carnuntu vyskytovaly. Tato problematika je však velmi široká, a proto se omezím jen na některé z nich a k úplnému přehledu odkrytých budov znovu odkazují za již výše zmíněnou práci J. Cencic.

8.2.1 Dům s atriem

Podoba klasického domu s atriem je v oblasti porýnských i podunajských provincií více než ojedinělá. Z Carnunta máme pouze jediný příklad tohoto domu, a to z východní části canabae legionis, nedaleko okrsku orientálních bohů. Budova byla dřevěná a díky nálezům můžeme její existenci zařadit do druhé poloviny 1. století po Kr.¹³² Nemůže však být v žádném případě řeč o otevřeném atriu s impluviem, které jsou viditelné např. v Pompejích nebo Herculaneu a které velmi podrobně popisuje Vitruvius.¹³³ Stavba svědčí o tamějším raném výskytu, avšak je jisté, že ve zdejších klimatických podmínkách se tento typ příliš

¹³⁰ FISCHER, T. 2001a, s. 86

¹³¹ VORBECK, B. - BECKEL, I., 1973, s. 11

¹³² CENCIC, J. 2003, s. 23

¹³³ VITRUVIUS: Deset knih o architektuře VI, III; přel. A. Otoupařík, Praha 1979

neujal a tudíž se v jeho dalším stavebním rozmachu v tomto provinciálním centru již nepokračovalo.

8.2.2 Dům s peristylem

S jasným příkladem domu s peristylem se v Carnuntu setkáváme pouze v civilním městě, a sice v severovýchodním rohu insuly archeologického parku. V jeho bezprostřední blízkosti můžeme dnes vidět zrekonstruovaný Dianin chrám a sloupovou halu. I když dům nebyl zachycen v celém rozsahu, vykazuje známky luxusního vybavení a komfortu (Obr. 49, 50). Kromě části peristylového dvora se sloupovým ochozem (Obr. 46) vévodí domu velká apsidální místnost (Obr. 47), vytápěná hypokaustem. Podlaha se bohužel nedochovala, ale předpokládáme stejnou výšku, jako podlaha peristylu, v němž byla pokryta hlíněnou mozaikou.¹³¹ V domě byly zachyceny i pozůstatky po nástěnných malbách (Obr. 48), které rovněž svědčí o luxusnějším vybavení. Kromě tohoto však byly zjištěny další místnosti s vytápěním (Obr. 51, 52) a řemeslné místnosti s přilehlým hospodářským dvorem. Co se týče hlavního vchodu, předpokládá se, že byl umístěn někde na východní straně (Obr. 46).¹³⁵ Velká část domu však dosud není prozkoumána a další informace nám poskytnou až budoucí výzkumy. Domům s peristylem však můžeme právem přisuzovat především reprezentativní charakter, a tudíž je častěji vlastnila především městská elita.

8.2.3 Dům s koridorem

Toto obydlí je jedním z nejvíce rozšířených v římských provinciích vůbec a nejímak je tomu i v Carnuntu. Typ, kdy se v domě objevuje průchozí koridor či chodba, nalezneme nejen ve sféře civilní, nýbrž i ve vojenské.¹³⁶ Koridor může být umístěn v různých směrech a podle tohoto kritéria se rozděluje další podskupiny. Velmi často se setkáme s koridorem procházejícím středem domu nebo může být umístěn po stranách do tzv. „I-formy“ či „T-formy“ nebo může tvořit jakousi formu předstupujícího portiku. Variant v tomto ohledu je velké množství a velmi frekventovaně se vyskytují domy, které kombinují koridor i vnější portikus.

Velmi dobrým příkladem těchto domů jsou „Dům I a II“ v areálu archeologického parku v Petronellu. Dům II (Obr. 44) je dnes na místě kompletně zrekonstruován a k tomu byly využity původní stavební technologie. I vnitřní interiér připomíná antické tradice a kulturu (Obr. 58). Dům I (Obr. 53) je zakonzervován a svou otevřenou formou, umožňuje udělat si přehled o půdorysu a uspořádání místností. Středem podlouhlého Domu I probíhá

¹³¹ HUMER, F. 2003, s. 49

¹³⁵ CIENCIC, J. 2003, s. 25

¹³⁶ CIENCIC, J. 2003, s. 31

chodba, která má na obou svých koncích vchod a zároveň umožňuje přístup do všech místností, umístěných po jejích stranách. Podoba domu, jakou dnes můžeme v muzeu vidět však pochází až ze 4. století po Kr. a měla několik předchůdců. Dřevěná zástavba z druhého poloviny 1. století po Kr. je zde rovněž prokázána. Postupem času byla vytlačena použitím nepálených cihel a kamene. Směrem k ulici se nacházela přední část se čtyřmi místnostmi, za kterou následoval zřejmě malý hospodářský dvůr. Za ním už navazuje hlavní obytná část domu a celý komplex vzadu uzavírá zahrada (Obr. 57). Na jihu a severu přiléhají k hlavnímu jádru obytné části dvě podélné úzké, chodby. Severní koridor pochází zřejmě až z pozdější doby a předpokládá se, že zde mohla být umístěna latrína, což by mohl potvrdit i nález kanálu, který ústí do hlavní kanalizace vedle probíhající ulice. Jižní koridor snad tvořil jakýsi vnější portikus, který vedl přímo do prostoru zahrady (Obr. 56). V té se našlo několik bazí sloupů, jejichž funkce nám není dodnes zcela jasná. Na komfort upozorňují nálezy fragmentů nástěnných maleb, mozaiky i podpodlažního vytápění (Obr. 54, 55). Dům tedy zřejmě patřil době situovanému obchodníkovi či řemeslníkovi.

I když byl zřejmě původní typ tohoto domu Římany převzat od domácího obyvatelstva, nebránilo jim to v zachování své vlastní životní kultury a svého pohodlí. Proto si dům přizpůsobili podle určitých standardů, na které byli zvyklí.

8.2.4 „Streifenhaus“

Další z řady hojně se vyskytujících budov nejen v porýnských a podunajských provinciích je tzv. „Streifenhaus“. Často tvoří určitý obraz táborových a pohraničních sídlišť, colonií a municípií.¹³⁷ Jedná se o podlouhlý, pravouhlý dům, jehož užší strana směřuje do ulice. Tyto budovy se v podstatě nevyskytují ojedinele, ale často jsou řazeny těsně vedle sebe do hustých shluků. Proto bývají označovány jako „Streifenhäuser“ neboli „Domy v pásech“. Domy jsou orientovány do ulice a často předstupují otevřeným portikem. Ten tvoří ideální plochu pro výrobní, řemeslnou či obchodní činnost a je jakýmsi spojovacím článkem mezi majitelem a ostatními obyvateli. Za ním se obvykle setkáváme s malými hospodářskými dvory, přístavbami a vlastním obytným traktem. Tento typ domu bývá také občas propojen koridorem, takže se zde můžeme setkat s kombinací několika typů, což nám dělá nemalé problémy pro jejich zařazení do určité skupiny. V těchto domech, na území severozápadních provincií, se také často setkáváme s podzemními sklepy, avšak na území Carnunta tento aspekt chybí.¹³⁸

¹³⁷ CENCIC, J. 2003, s. 49

¹³⁸ CENCIC, J. 2003, s. 49

„Streifenhaus“ je svou formou a typem velmi podobný domu s koridorem a není jednoduché najít mezi nimi rozdíly. Dům byl zřejmě díky integraci domácích obyvatel Římany převzat.¹³⁹ V každém případě se podoba budovy přizpůsobila životu a potřebám v provinciích. Proto stavba kombinuje funkci obytnou, obchodní i hospodářskou. Přední část s obchodními prostory byla částí veřejnou a zadní část tvořil obvykle obytný trakt, což umožňovalo aspoň trochu soukromí, jelikož byly domy vedle sebe umístěny velmi natěsno.¹⁴⁰ V zadních částech se rovněž nacházely dvory, zahrady, latríny, cisterny, studny a jiné hospodářské budovy. Podle orientace do ulice a výskytu mnoha řemeslných místností se předpokládá, že majiteli byli malí obchodníci či řemeslníci.¹⁴¹ Ani ti si však neupřeli určitou dávku komfortu, a tak přítomnost hypokausta, alespoň v jedné místnosti, není výjimkou.

8.2.5 Další typy domů

V Carnuntu se setkáme ještě s dalšími nepřebernými typy budov, které sloužily buď k obytným či jiným účelům, proto zde uvedu jen některé z nich. Např. *řadový dům*, jehož místnosti jsou uspořádány za sebou v řadě, dále *dům s apsidou*, *dům se dvorem*, *dvorce*, *vedlejší budovy*, *dům s jednou či více místnostmi* či jiné blíže *neurčené stavby*, jejichž funkce ani půdorys nejsou jisté a označují se pouze přízviskem „bez“ či „s“ vytápěním. Ty nejjednodušší budovy zřejmě sloužily jako hospodářské či řemeslné prostory, tj. jako skladiště, dílny, kůlny apod. Obrovské spektrum těchto staveb však svědčí o velké stavební variabilitě a maximálnímu využití stavebního umění v tehdejší světě vůbec.

8.3 Shrnutí

Bohužel spousta domů v Carnuntu byla nedostatečně prozkoumána a u některých budov není možné určit jejich funkci. Jen podle přítomnosti vytápění se můžeme domnívat, že prostory sloužily k obytným účelům. Avšak i dnes je obrovské množství budov stále pod povrchem a v tomto ohledu byla hojně využívána letecká a geofyzikální prospekce. Typologicky se v Carnuntu žádná ojedinělá, zvláštní forma domu zatím nevyskytla. Zjištěné stavby se prozatím shodují s půdorysy domů z jiných římských sídlišť např. v Pannonii, Noriku či Raetii a Germanii.¹⁴² Je tu ovšem problém v typologickém zařazování budov do určitých kategorií. Někdy v sobě kombinují několik různých hledisek, a proto je přesné uvádění výčtu budov v různých typologických skupinách velmi variabilní.

¹³⁹ FISCHER, T. 2001a, s. 87

¹⁴⁰ FISCHER, T. 2001a, s. 91

¹⁴¹ CENCIC, J. 2003, s. 110

¹⁴² CENCIC, J. 2003, s. 111

9. Nekropole a pohřební ritus

V oblasti podunajského limitu se nachází široké spektrum národností, které měly různé tradice pohřbívání. Výzkum pohřebišť pro nás představuje důležitou výpověď o sociálních a kulturních předpokladech obyvatel, a proto jsem tuto kapitolu zařadila i do své práce, jelikož svět mrtvých zároveň odráží svět živých. Rovněž jsou hroby pro nás významné z hlediska hmotných nálezů a nálezových situací a umožňují nám určit typologii, chronologii a dataci různých předmětů. Pokud nejsou hroby narušeny sekundárním zásahem (v podobě různého vykrádání hrobů a hospodářské či stavební činnosti apod.), mají nálezy velký význam, protože bývají často nepoškozeny a v původním uložení, což usnadňuje interpretovat archeologickou situaci. Na sídlišťích nalézáme předměty obvykle poničené a v nepůvodních kontextech, např. v odpadních jámách atd.

Díky těmto milodarům a celkovým pozůstatkům můžeme určit sociální postavení či dokonce povolání mrtvého (např. v případě přítomnosti lékařských nástrojů atd.). To nám umožňuje udělat si představu o sociálních vrstvách společnosti, příp. jejich majetku.

9.1 Poloha a struktura pohřebišť

Pohřebišťe se u Římanů nacházela vždy mimo sídlišťe. Tato tradice vychází už z 5. století př. Kr. z Říma a sice ze Zákona dvanácti desek, který zakazoval pohřbívát uvnitř města a omezoval přepychy při pohřbívání. Ale ani keltská a germánská pohřebišťe se neprotínají se sídlišťi. Pohřebišťe uzavřených sídlišťních celků ležela cca 100 m od okraje zástavby, někdy však i dále (cca do 500 m).¹⁴³ Pohřebišťe byla nejspíš i nějak od sídlišť oddělena, např. oplocením či nějakým stavebním prvem, který umožnil vznik někdy i velkých pohřebních areálů.¹⁴⁴

Také se předpokládá, že pro pohřebišťe byly zřejmě od začátku vytyčeny a nerozšiřovaly se pozvolna, což vykazuje i pohřebišťe panonského auxiliárního kastelu Matrica.¹⁴⁵ V Carnuntu je situace poněkud složitější, což je však jen důsledkem komplikované historické situace.

¹⁴³ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 68

¹⁴⁴ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 71

¹⁴⁵ ERTEL, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 128

9.2 Nekropole v Carnuntu – fáze a umístění

Od druhé poloviny 1. století po Kr., po vzniku legionářského tábora a přilehlé canabae legionis, se předpokládá jistá přítomnost většího pohřebiště. Mrtví z tábora a canabae se zpočátku pohřbívali podél cesty, která vedla do Scarbantia – tzv. Gräberstraße. I zde zůstala respektována vzdálenost mezi prostorem pro pohřebiště a pro sídliště. Tato forma pohřbívání podél cest je známa i z jiných míst v Panonii a jiných římských provinciích, ale rovněž i z Itálie, kde se ukazují nákladné a originální hrobové stavby. Za připomenutí stojí Via Appia vedoucí z Říma do města Capua. Podobná situace, kdy jsou pohřebiště umístěna podél důležitých dopravních cest, je viditelná např. v Aquincu, kde najdeme hroby podél cesty do Brigetia nebo v Kolíně, kde se pohřebiště nachází podél cesty do Cách.¹⁴⁶

Systém ulic a hlavních cest hrál v tomto ohledu pro Římany značnou roli, jelikož hroby či celé pohřební areály se často točily kolem dopravních cest.¹⁴⁷ Hroby tedy měly být dobře viditelné a každý, kdo touto cestou procházel, si jich měl všimnout. Také pohřebiště na kopcích se často orientují podle cest a některá jsou jimi i protnuta.

V druhé polovině 1. století po Kr. vznikalo a postupně se v Carnuntu rozrůstalo sousední civilní město, jehož pohřebiště ve 2. a 3. století po Kr. vypadalo zcela jinak, tedy bez uceleného lineárního systému podél cesty a rozprostíralo se jižním směrem od města. Takže v tuto chvíli zde máme doložena dvě pohřebiště, která se nezávisle na sobě paralelně rozrůstala.

Od 4. století po Kr. je už východně a jihovýchodně od města prokázáno velké civilní pohřebiště. Nacházelo se nedaleko civilního amfiteátru a odstup od zástavby už nebyl tak veliký, v důsledku velkého vzrůstu obyvatelstva.

Některé pozdější hroby dokonce hraničí s městskou hradbou a zhruba v druhé polovině 3. století po Kr. se objevují plošná pohřebiště i v předchozím sídlištním prostoru východní canabae. Na začátku a zčásti i v první polovině 4. století po Kr. město zažívalo znovu obnovený rozkvět, avšak v poněkud omezených měřítkách.

V polovině 4. století bylo místo zřejmě postiženo ničivým zemětřesením, načež došlo k dalšímu vyhlazení jistého prostoru canabae, a tudíž její areál neplatil již v sakrálním ohledu za osídlené místo. Nemusela se tedy dále brát v potaz povinná vzdálenost pohřební a osídlené plochy a došlo částečně k využívání bývalého vojenského města jako nesystematického pohřebiště.

¹⁴⁶ ERTLE, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 126

¹⁴⁷ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 69

Na konci 4. století bylo místo většinou římského obyvatelstva opuštěno, nikdy se však nestalo zcela pustým sídlem. O tom svědčí i nálezy pozdně římské a slovanské keramiky v prostoru bývalého castra legionis. Ten ztratil svou původní funkci a stal se útočištěm dalších obyvatel. Je dobré také poznamenat, že fortifikační charakter tábora byl v tehdejší chaotické době římského úpadku pro lidi výhodným z hlediska ochrany. Proto se na většině území tehdejších provincií obyvatelé stahují do oblastí bývalých táborů, které znovu osidlují. I v carnuntském legionářském táboře byly nalezeny hroby, jejichž datace je předpokládána do povalentiniánského období, tj. asi do 5. století po Kr. Východně od praetentury se dále nacházelo raně středověké pohřebiště, které někteří dávají do souvislosti se zmiňovanými hroby uvnitř tábora.¹⁴⁸

9.3 Proces římského pohřbu

Co se dělo po smrti člověka víme hlavně díky literárním pramenům, které popisují že se mrtvému zavřou oči a se žalostným nářkem je oděn do svých obvyklých šatů, případně i se svými šperky.¹⁴⁹ Poté bylo jeho tělo vystaveno na odív a během doby jeho „posledního rozloučení“ se postavila pohřební hranice a prohlašují se o něm pochvalné řeči (*laudatio funebris*). O tomto zvyku svědčí i u antických autorů zachycená řeč Marca Antonia při pohřbu Caesarově.¹⁵⁰

Poté se měla mrtvola přenést na pohřebiště a tam na centrálním ustrinu spálit. Dále byl popel posbíráán a někdy i s velmi cennými předměty uložen do hrobu. Rovněž se předpokládá i pohřební hostina a s ní spojené obvyklé hodování, přítomnost hudebníků, členů rodin a významných městských občanů a přátel.

9.4 Typologie hrobů v Carnuntu

Zpočátku dominuje v západním Středomoří, stejně jako v západní a střední Evropě pohřbívání žárové a je ve velmi omezené míře doplňováno kostrovým. Kostrové pohřbívání mělo svou tradici především na Východě. Postupem času, a s přibýváním přistěhovalců z Východu, se více využívalo pohřbívání kostrové, až se stalo převládajícím typem. Tato změna je patrná asi od 2. do 4. století po Kr.¹⁵¹ Určitá výjimka platí na pohřebišti II v Gerulatě, kde můžeme zaznamenat oba způsoby pohřbívání už od dob flaviovců až do

¹⁴⁸ ERTEL, Ch.- GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 18

¹⁴⁹ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 71

¹⁵⁰ SÜETONIUS: Životopisy dvanácti císařů I. 84; přel. B. Ryba a J. Nechutová, Praha 1974

¹⁵¹ FRIESINGER, H. - KRINZINGER, F. 1997, s. 73

markomanských válek, i když počet žárových hrobů výrazně dominuje.¹⁵² To svědčí o birituálním charakteru pohřebiště již od raných dob.

Podél italských pohřebních cest se setkáme často i s monumentálními, reprezentativními hrobkami z kvádového zdiva, zdobenými bohatou reliéfní výzdobou. V prostoru dunajského limitu je jejich reprezentativnost zastoupená ve skromnějším měřítku v podobě menších aedikul (hrobových výklenků) a náhrobků. Náhrobky i aedikuly jsou rovněž z lokálních nekvalitních materiálů. V Carnuntu se s nimi setkáme především kolem Gräberstraße.

9.4.1 Žárové hroby

V Carnuntu jich bylo zatím identifikováno a prozkoumáno celkem 98.¹⁵³ Vzhledem ke stále zcela neukončeným výzkumům, nemůžeme však veškeré číselné údaje považovat za konečné. U těchto hrobů se posuzuje kritérium místa, na kterém byl mrtvý spálen. Buď byl nebožtík spálen na hranici přímo nad hrobovou jámou a později se do jámy přidali milodary (*bustum*), nebo byl spálen na centrálním spalovišti (*ustrinum*), odkud byl přenesen do hrobové jámy a poté mu do jámy byly rovněž přidány posmrtné předměty. Do hrobu se uložily např. v urně nejčastěji keramické, výjimečně pak ve skleněné, kamenné nebo kovové.

Co se týče Carnunta, jsou tyto hroby kvůli malé hloubce velmi často pokryty vrstvou kamenů nebo tašek uspořádaných do podoby střechy, což je typické pro žárové a malé množství kostrových hrobů v Noriku a Pannonii.¹⁵⁴

Některá místa v Pannonii se v uspořádání tašek liší, tzn. že bývají umístěny někdy i v horizontální podobě. S tímto případem se setkáme např. v Intercise, kde se forma jakési střechy, vytvořená pomocí tegulae a imbrices, vyskytuje jen zřídka.¹⁵⁵

Orientace hrobových celků byla značně odlišná a není proto možné jednoznačně určit, která kombinace světových stran byla preferována.

Bustum

V Carnuntu bylo zaznamenáno asi 13 hrobů typu *bustum*.¹⁵⁶ Měly většinou podobu podlouhlou a pravoúhlou, s nepříliš hlubokou jámou ve tvaru vany, jejíž stěny byly

¹⁵² PICHLEROVÁ, M. 1981, s. 20

¹⁵³ ERTEL, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 23

¹⁵⁴ ERTEL, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 26

¹⁵⁵ VÁGÓ, B. E. - BÓNA, I. 1976, s. 144

¹⁵⁶ ERTEL, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 24

následkem velkého žáru obarveny a opáleny. Ke zpevnění stěn se v Carnuntu používaly nepálené tašky.

V Pannonii se ukazuje poněkud rozdílná typologie těchto hrobů, poněvadž např. v Brigetiu, Savarii, Aquincu a Intercise se objevuje spíše vyhraněný stupňovitý hrob typu bustum, který je na rozdíl od carnuntských mnohem hlubší a stupně zřejmě sloužily pro umístění a upevnění pohřební hranice. Milodary se poté umístily, spolu s popelem mrtvého do nejspodnější jámy.

Tento typ se objevuje ve východních provinciích od počátku 2. století po Kr. a v Intercise se tímto způsobem pohřbívalo ještě na konci 3. století po Kr.¹⁵⁷

Ustrinum

Pohřební hranice sama o sobě, tj. její konstrukce, množství dřeva a velikost, odrážela v antice sociální postavení a důležitost jedince. To se objevuje např. už u Homéra, kdy při Hektorově pohřbu bylo svázeno dřevo na pohřební hranici po celých devět dní.¹⁵⁸

Tyto hroby se rozdělují dále na jámy, které obsahují čistě jen lidské pozůstatky, tj. spálené kosti a milodary bez popelnice, a ty jámy, které obsahují pozůstatky mrtvého a odpad z pohřební hranice - uhlíky a popel ze žároviště.

V prvním případě se jedná o jednoduché oválné jámy se sesbíranými zbytky spálených kostí spolu s přiloženými milodary a v Carnuntu jich bylo zaznamenáno asi 60.¹⁵⁹ Jak už jsme se zmínili, jsou hroby velmi často přikryty vrstvou kamenů nebo jakousi formou střechy z tašek. Tento typ pohřbívání byl rozšířen asi od 1. do 3. století po Kr., kdy už se od žárového pohřbívání pomalu upouštělo.

V druhém případě nalezneme v jámě kromě spálených kosterních pozůstatků i zbytky pohřební hranice. V Carnuntu zaznamenáváme kolem 13 hrobů tohoto typu.¹⁶⁰ Někdy byl popel umístěn v pravoúhlých kamenných bednách – osuáríích (použití 1. – 3. století po Kr.), do kterých mohly být vloženy také milodary. Velmi frekventovaný způsob je ale pohřbívání do uren z keramiky, zřídka ze skla, kamene nebo kovu (použití 1. – 3. století po Kr. a velmi zřídka i ve 4. století po Kr.). V Carnuntu bylo nejvíce používáno kuchyňské nádobí – hrnce a kruhové misky. Převládající množství hrobů s urnami označené náhrobky nalezneme v Carnuntu podél Gräberstraße a souvisí s raným pohřbíváním v 1. století po Kr. Milodary mohly být umístěny uvnitř i vně urny, které byly v některých případech přikryty.

¹⁵⁷ ERTEL, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 26

¹⁵⁸ HOMÉR: Ílias, zpěv XXIV; přel. O. Vaňorný, Praha 2007

¹⁵⁹ ERTEL, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 26

¹⁶⁰ ERTEL, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 27

9.4.2 Kostrové hroby

V Carnuntu bylo nalezeno celkem asi 95 jedinců.¹⁶¹ Kostrové hroby se používaly pro jednotlivce nebo pro několik jedinců společně. Většinou se nacházejí u sebe v těsné blízkosti a orientace není vždy zcela jednotná. V Carnuntu se však u hrobů ze 4. století po Kr. ukazuje určitá shoda v orientaci, a sice východo-západní. Tělo bylo nejčastěji umístěno v holé zemi zřejmě obalené v plátně, také na dřevěném prknu nebo v dřevěné rakvi či sarkofágu (Obr. 59). Milodary ležely většinou okolo těla. Mince ale můžeme nalézt častěji v oblasti úst, hrudi či rukou.

Co se týče polohy kostry, většinou bývají mrtví umístěni v poloze na zádech a s rukama buď podél těla, nebo zkříženými přes tělo, často v oblasti břicha nebo pánve. V Pannonii je tento způsob pohřbívání častější pro druhou polovinu, příp. poslední třetinu 4. století po Kr. vynikající příklady představují pohřebišť v Aquincu nebo Brigetiu.¹⁶² Určité procento zastupují i skrčenci, jejichž forma není dodnes zcela osvětlena a dávají se do souvislosti s různým etnickým původem mrtvých.¹⁶³ Někteří naopak tento způsob pohřbů, bez přiložených milodarů, přičítají obyvatelům z nejnižší sociální vrstvy, především tedy pro otroky a nepředpokládají přítomnost jiného etnika.¹⁶⁴

9.4.3 Hrobové stavby

V Carnuntu za tyto formy považujeme konstrukce, ze kterých se dochovaly omítnuté nebo nasucho položené základy. Jsou známy stavby kruhové, pravoúhlé, čtvercové nebo pouze ohrazení. Kruhové stavby, označované často jako *tumuli*, jsou zastoupeny i v ostatních středoevropských provinciích. Obdobný typ kruhové hrobové stavby se hojně vyskytuje především v západní Pannonii a ve východním Noriku a není vyloučeno, že se jejich forma zřejmě vyvíjela už u původního obyvatelstva.¹⁶⁵ Skupina těchto *tumuli* se v prostoru Carnunta jeví určitým způsobem jako velmi ojedinělá, jelikož podobné konstrukce se dosud nenalezly na pohřebištích některých významných stanic „Jantarové stezky“ – např. v Timoně, Savarii, Scarbantiu a také v Aquincu na Béesi utca tyto hroby z druhé poloviny 1. století po Kr. postrádáme.¹⁶⁶

¹⁶¹ ERTEL, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 30

¹⁶² VÁGÓ, B. E. - BÓNA, I. 1976, s. 157

¹⁶³ ERTEL, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 31

¹⁶⁴ VÁGÓ, B. E. - BÓNA, I. 1976, s. 160

¹⁶⁵ KANDLER, M. 1997, s. 88

¹⁶⁶ KANDLER, M. 1997, s. 83

Dochování zdí však bývá často ve velmi špatném stavu a objekty se rozlišují především podle velikosti na větší a menší konstrukce nebo se někdy objevují dokonce i hrobové okrsky s více pohřby (Obr. 60). Větší budovy už jeví známky po zastřešení. Většinu těchto staveb nalezneme v prostoru Gräberstraße, které se datují již od raných fází sídliště, stejně jako tumuli, které se chronologicky řadí do období od druhé poloviny 1. století po Kr. až na přelom 2./3. století po Kr.¹⁶⁷ Také se v Carnuntu našla hrobka, která byla zdobena soškami lvů, kteří stáli na soklu a vykazují velmi dobré zpracování a vysokou plastickou kvalitu. Lvi se v Carnuntu právě velmi často objevují ve funerálním kontextu zřejmě jako ochránci hrobů. Snad mohli stát u vchodu nebo mohli být použiti jako akroteria.¹⁶⁸ Dále se setkáváme i s dalšími formami hrobek, např. s aedikulami - jednoduchými výklenky, které byly podepřeny pilíři, na nichž zřejmě byla umístěna ještě menší stříška. Ty bývají typické např. pro Intercisu.¹⁶⁹

Máme však velké problémy s určováním datace, protože jejich stavební materiál byl často recyklován a využíván na další hrobové stavby a tato skutečnost se nevyhla ani Carnuntu.¹⁷⁰

9.5 Označení hrobů

Hroby bývají vždy velmi dobře označeny. Od 1. do 3. století po Kr. se vyskytuje velký počet náhrobků (Obr. 61) s množstvím údajů o sociálních záležitostech – jméno mrtvého, jeho domov a povolání nebo u vojáků služební stupeň. Hlavně ve 3. století po Kr. jsou informace na náhrobních kamenech velmi podrobné.

Četné hroby byly rovněž v pozdějších dobách vykradeny, musely tedy být znatelně označeny, protože sekundární zásahy potenciálních „rabovačů“ bývají velmi přesně lokalizovány. I náhrobní kameny byly v tehdejších dobách velice často opět používány.

9.6 Milodary a přiložené předměty

Některé hroby jsou nalézány bez milodarů a jakýchkoli předmětů. To může znamenat, že mrtví byli pohřbeni bez svých osobních věcí, a jednalo se tudíž o obyvatele z nejnižší sociální vrstvy, nebo že předměty byly ukradeny pozdějšími vykradači, nebo byly hroby narušeny a zničeny hospodářskou činností.

¹⁶⁷ KANDLER, M. 1997, s. 82

¹⁶⁸ ERTEL, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 35

¹⁶⁹ VÁGÓ, B. E. - BÓNA, I. 1976, s. 144

¹⁷⁰ ERTEL, Ch. - GASSNER, V. - JILEK, S. - STIGLITZ, H. 1999, s. 14

Víme však, že mrtví bývali většinou spáleni nebo pohřbeni v typickém oděvu, jelikož byly zjištěny noricko-panonské spony, přezky (z opasků i obuvi), šperky (jehlice, přívěsky, náhrdelníky ze skleněných nebo kamenných perel, prsteny,...), nádoby ze skla i keramiky (terra sigillata nebo lokální keramická produkce, lampy), nářadí, nástroje, truhly, zvřecí kosti nebo dokonce mince.

9.7 Shrnutí

V každém případě pro nás pohřebiště představují jeden z nejlepších důkazů o životě a postavení tehdejších obyvatel, i když mnoho z těchto hrobových situací bylo historicky znehodnoceno, ať už vykradením ve starší době nebo hospodářskou či stavební činností v naší době. Pohřební výbava svědčí o sociálním postavení, rozdílný pohřební ritus o různých představách posmrtného života nebo o etnických rozdílech a množství nalezených importů nás informuje o tehdejším čilém obchodním ruchu.

Velmi často se proto pro nás stávají informace ze světa mrtvých mnohdy cennější než ze světa živých, jelikož pozůstatky, důkazy a údaje o civilním životě a místním obyvatelstvu jsou ve středoevropských římských provinciích do určité míry omezené. Z hrobů, které byly posmrtnými příbytky civilistů i vojáků, se dá vyčíst historie a způsob života v tehdejší době.

Nekropole v Carnuntu je obzvláště zajímavá tím, že na jedné lokalitě můžeme během jejího vývoje pozorovat změny v umístění, formě i v hrobové typologii. Od prvotního jasně vytyčeného lineárního uspořádání podél cest je v pozdějších dobách jasně doložitelná nystematická forma a podoba pohřebiště. Zároveň je zajímavé i za jak rychlou dobu došlo k tak razantním změnám v pohřebním ritu, kdy se postupem času upouští od kremace a přechází se k inhumaci. Také zde dochází k nedodržování daných vzdáleností mezi sídlištěm a pohřebištěm. V podstatě tedy za několik málo staletí nastal obrat v tradičních pohřebních zvyklostech a striktní zákony, které Římané dodržovali, byly postupně porušovány a později zapomenuty.

Proto bychom měli vždy brát pohřební okrsky a areály velmi vážně a měli bychom se vyvarovat chyb, které by mohly vést k narušení či ničení důležitých archeologických situací a dochovaných předmětů.

10. Řemeslo

Tímto tématem se zde chci zabývat trochu podrobněji, jelikož pro občany i vojáky představovalo řemeslo společně s obchodem jedno ze stěžejních odvětví ve všech tehdejších římských provinciích. Pro tamější obyvatelstvo bylo často jediným zdrojem příjmu a živobytí.

Pokud se topograficky zaměříme na oblast středoevropskou, pak je řemeslná výroba nepochybně spojena s existencí vesnic i malých či velkých měst v bezprostřední blízkosti legionářských a auxiliárních táborů – *canabae* a *vici*. Tyto sídlištní celky nalezneme tedy vždy v těch oblastech, které pro obyvatele představovaly rychlý a snadný zisk. Jejich práce je nepostradatelná nejen pro občany, ale i pro sousední vojsko. Výroba či oprava zbraní však nemusela být vždy jen dominantou řemeslníků, ale v táborových zbrojnicích – *armamentaria* – se o tuto činnost někdy starali i vybraní vojáci. Zpočátku zřejmě řemeslná produkce závisela čistě na potřebách vojska, ale později se místní obyvatelé přizpůsobili lokálnímu trhu a stala se dominantou civilní.

Ve velkých provinciálních městech (*coloniae, municipia*) či menších sídlištních (*civitates*) uspokojovali řemeslníci a obchodníci tamější poptávku. Obchod však zřejmě představoval i mezičlánek pro kontakt s původním obyvatelstvem, to znamená, že k výměnám, koupí a prodeji zboží mohlo docházet i mezi Římany a „barbary“. Římský limit přece jen neměl být a nebyl neprostupnou oponou mezi Římem a zbytkem světa, nýbrž tvořil jakousi „pomyslnou“ hranici.

10.1 Počátky řemesla a jeho formy

Velký vzestup řemesla a obchodu začíná po zániku republiky v době založení Augustova principátu a trvá až do 3. století po Kr. Toto období souvisí s římskou expanzí a vznikem provinciálních území. Bylo tedy zapotřebí zajistit a zorganizovat tamější správní orgány, rozmístit armádní složky podél hranic a s tím je spojena urbanizace, vznik sídlišť a dopravních cest. Tím se zajistila konzumní vrstva městských obyvatel.¹⁷¹

---

¹⁷¹ DREXHAGE, H.J. - KONEN, H. - RUFFING, K. 2002, s. 101

Po zajištění těchto podmínek se již rozvíjí řemeslo, obchod a průmysl. Jelikož Pannonie neměla moře, byla z hlediska vývozu trochu omezena, a proto se obchod orientoval především na městská povolání.¹⁷²

I řemeslo má své formy výroby, které jsou od sebe do jisté míry odlišné. Buď se jednalo pouze o sezónní, příležitostné řemeslníky v kontextu s přílehlými vesnicemi nebo o masovou produkci, kdy můžeme tyto pracovníky právem považovat za „podnikatele“.

I v tomto odvětví hraje svou roli osobní právní status řemeslníků. Týká se to tedy především otroků, osvobozených otroků a svobodných občanů. Zvláště u otroků či osvobozených otroků byla zřejmě stanovena určitá závislost na svých páncích, příp. patronech. To znamená, že lidé z horních vrstev, přes své klienty, do řemeslné produkce investovali a pobírali z ní příjmy.¹⁷³ Také zřejmě docházelo i k pronájmu dílen a obchodů, což umožňovalo další možnost příjmu. Ale i právní status obyvatel se topograficky liší. Ve velkých městech byli osvobození otroci pouze činní v provozu, zatímco v provinciálních městech často přímo provozovali. Otázkou zůstává v jakém vztahu potom osvobození otroci zůstali se svým bývalým „majitelem“. Snad na něj museli rovněž pamatovat ve své poslední vůli či mu snad odvádět jakési provize z prodeje.

Šla kapitálu podporující řemeslnou výrobu se samozřejmě lišila podle velikosti města, podle možné konkurenceschopnosti i podle tamějšího trhu. V provinciálních městech se přece jen nepočítalo s velkým rozsahem produkce a širokou paletou výrobků jako například v Římě či Alexandrii.

Jinými slovy postavení a význam řemesla se nese v jiném duchu na různých místech a v různých časových obdobích.

10.2 Řemeslo, armáda a civilisté

Také jsme již výše uvedli, že se v bezprostředním okolí legionářských i auxiliárních táborů často nacházely vesnice nebo dokonce i velká města – *vici a canabae* –, kde se většinou usazovaly rodiny vojáků a po ukončení vojenské služby většinou i vojáci samotní.

Spektrum produktů v provinciálních táborových vesnicích a městech nebyl zrovna široký, ale řemeslníci vyráběli tolik, kolik byli schopni prodat. Přizpůsobili tedy svou produkci tamějšímu trhu zákazníků. Vojáci pro ně představovali velmi solventní vrstvu,

¹⁷² PÓCZY, K. 1976, s. 83

¹⁷³ DREXHAGE, H.J. - KONEN, H. - RUFFING, K. 2002, s. 102

jelikož za získaný žold si mohli pořizovat i různé luxusnější zboží. Proto se řemeslníci usazovali v zázemí vojenských jednotek. Výhodou pro ně představovala i vojenská ochrana proti sousedním barbarským kmenům.

Nejen armáda však pro ně znamenala vždy největší zisk. Nejednou se usídlili i na místech, která byla situována na provinciálních dopravních tepnách. Častý provoz v těchto lokacích pro ně mohl rovněž představovat určitou záruku prodeje a následného zisku. Proto je zde vhodné vyzdvihnout rozdíly mezi civilní a vojenskou formou řemesla.

Nemůžeme popřít skutečnost, že je řemeslná výroba nepochybně spjata s civilní složkou obyvatel. Vojáci, kteří vykonávali některé drobné řemeslné práce pro pokrytí vojenských potřeb (např. oprava zbraní, výroba keramiky, atd.), měli výhodu stálého platu či žoldu, zatímco pro občany a chudé obyvatele toto odvětví představovalo hlavní příjem a obživu. Proto se museli velmi snažit, aby byly jejich výrobky či služby žádané a stále konkurenceschopné.

Každopádně provinciální řemeslo mělo svůj původní impuls z oblastí vojenských nebo s vojskem spojených. Až postupem času se stala tato činnost dominantou především civilní, i když aktivity ve vojenském prostoru přetrvávaly i nadále.

Ať už se jednalo o řemeslo zaměřené na vojenské nebo civilní vrstvy obyvatel, představovalo pro oba sektory nepostradatelnou denní činnost a spektrum produktů.

10.3 Organizace řemeslné výroby

V provinciálních sídlištech se uskutečňovala výroba a zároveň prodej produktů přímo na ulicích, které vycházely buď ze směru táborových bran nebo se jednalo o důležité dopravní uzly. K tomuto účelu byly přizpůsobeny i domy, a proto se v provinciích často setkáváme s domy, které jsou otočeny směrem do ulice a jejichž průčelí dominuje „portikus“. Ten zřejmě sloužil k výrobním i obchodním aktivitám.

Ve větších městech je však patrné spíše obchodování a prodej v prostorách tržnic, které byly obyvatelům pronajímány. I dílny mohly být výrobcům často za určitý poplatek propůjčovány. Z tohoto je nutné si uvědomit, že pokud prosperovali řemeslníci, prosperovalo i město, jelikož na vybraném nájemném získalo značné prostředky do městské pokladny.

Řemeslné výrobě se přizpůsobila tedy i architektura, proto mívají domy často rozlehlé dvory a někdy i další menší přístavby, které sloužily snad k produkci či ke skladování výrobků.

Domy v sobě kombinovaly dvě funkce, a sice funkci obytnou a funkci výrobní. Rodiny v přibytých žily a zároveň podnikaly, což byla jejich jediná obživa. Také je možné, že majetnější rodiny mohly své prostory pronajímat „živnostníkům“, kteří zaměstnávali vlastní řemeslníky. Ti mohli dále místnosti pronajímat jako subdodávku.

Tento složitý způsob organizace výroby však není pravděpodobný v provinciálních menších vesnicích a sídlišťích, kde se nenacházelo tolik přepychových zařízení či bohatých vlastníků.

10.4 Specializace a vzdělávání

Z epigrafických pramenů je známo přes 200 různých odvětví, z čehož asi 40 patří do řemeslné výroby. V pramenech však nejsou jistě zaznamenány všechny řemeslné činnosti, proto musíme počítat s vysokou různorodostí.¹⁷⁴

Pro různá řemeslná povolání nebylo zřejmě potřeba žádné zvláštní vzdělání. Přece jen jsou doloženy učební a vzdělávací obory pro četná zaměstnání. Například papyry z římského Egypta jmenují tkalce, flétnistu, specializovaného stavebníka, tkalce lnu, košíkáře, kováře zpracujícího měď, hrobníka nebo kadeřníka. V latinských textech se setkáme např. s výrobcem zrcadel, brousičem kamenů, pokrývačem, kovářem, mozaikářem nebo zahradníkem.¹⁷⁵ Řemeslo však nebylo pouze dominantou mužů a máme doloženo, že i ženy se zúčastňovaly vzdělávacích „školení“ v různých oborech (např. textilní produkce, švadleny, atd.).

Otázkou však pro nás stále zůstávají platové podmínky a platové výměry mezi majiteli dílen a případnými zaměstnanci.

Druhů řemesel je nespočetně a z těchto příkladů si můžeme udělat obraz o specializacích jednotlivých pracovníků. Ta nejtypičtější a nejčastěji zastoupená řemesla ve středoevropských provinciích bych ale chtěla přiblížit o trochu více.

10.5 Příklady řemeslných odvětví a jejich nástroje

10.5.1 Hrnčířská výroba

Výroba keramiky patří k nejstarším a nejnepostradatelnějším činnostem vůbec. Jejich důkazem je přítomnost četných pecí či samotných keramických výrobků (Obr. 63). Vojenský

¹⁷⁴ DREXHAGE, H.J. - KONEN, H. - RUFFING, K. 2002, s. 113

¹⁷⁵ DREXHAGE, H.J. - KONEN, H. - RUFFING, K. 2002, s. 114

tábor, města i menší vesnice či dvorce v okolí byly zásobovány klasickým užitkovým nádobím, jako byly např. misky, nádoby, glazované poháry apod. Avšak i ve vojenských táborech se setkáváme s řemeslnými dílnami – *fabricae* - , které se zřejmě specializovaly na výrobu keramiky a hrnčářského zboží pro armádu. Výjimku v tomto netvoří ani Carnuntum, kde v prostoru auxiliárního kastelu bylo nalezeno velké množství hrnčářských pecí.¹⁷⁶

Po vysušení nádob se musela pec řádně rozpálit a keramiku poté vypálit. I v tomto oboru existovali mistři vypalování a neměli bychom tedy zapomínat ani na vypalování střešních tašek nebo lamp.

V některých lokalitách se tamější obyvatelé snažili dokonce vyrábět typickou luxusní římskou keramiku – *terra sigillata* (např. lokalita Grinario/Köngen v provincii Germania Superior).¹⁷⁷ Nebyla však tak kvalitní jako proslulá sigillata z Rheinzabern či La Graufesenque, které se vyvážely do různých míst říše. Díky kolkům, které se na této keramice nacházejí, však můžeme často identifikovat výrobce či majitele dílny, ale zároveň určit také dataci či místo výroby.

Terra sigillata byla vyráběna z forem a vzorovou formu zřejmě vytvořil ten nejzručnější hrnčář. Na práci hrnčářů dohlíželi další zkušení pracovníci, kteří nejspíš zaznamenávali počty vyrobených nádob a snad i kontrolovali jejich kvalitu pomocí čtených grafit. Ty můžeme právem považovat za oficiální vnitřní účetní dokumenty. Před vypálením byly kusy keramiky právě opatřeny nápisem s udáním jména hrnčáře, počtu kusů a typu nádoby.¹⁷⁸ Poté byl náklad odeslán na vypálení a díky těmto nápisům bylo možné rozlišit výrobky od různých majitelů. Snad byly grafity využívány i jako forma účetních knih. Nápis a účty však měly jen omezený, krátkodobý význam a to do té doby, dokud nádoby nebyly vypáleny. Proto nebyla nutná dlouhá archivace údajů, což je výhodné i pro konečné spotřebitele.¹⁷⁹ Rovněž se dá předpokládat, že v římské době bylo vedení počtů a účtů ve všech řemeslných odvětvích povinné, avšak je nejasné do jaké míry to bylo standardizováno.¹⁸⁰ O povinnosti bychom mohli ale spíše mluvit u velkých specializovaných hrnčářen, než u menších městských provozoven. Často se totiž s přítomností těchto grafit na keramice nesetkáváme, ale můžeme předpokládat zaznamenávání údajů na organické materiály, které se nám nemusely zachovat.

¹⁷⁶ GASSNER, V. – JILEK, S. – SAUER, R. 1997, s. 179-255

¹⁷⁷ UNZ, Ch. 1982, s. 75

¹⁷⁸ HOERNER, B. – SCHOLZ, M. 2000, s. 44

¹⁷⁹ HOERNER, B. – SCHOLZ, M. 2000, s. 41

¹⁸⁰ HOERNER, B. – SCHOLZ, M. 2000, s. 55

Dělny bývaly velmi často majitelem dále pronajímány a určitý podíl z výroby jim náležel a byl jim odeslán.¹⁸¹

Určitá místa byla výhradně omezena a zaměřena na keramickou výrobu, což se stalo jejich hlavní obživou (např. vesnice Schwabmünchen /Rapis/ u Augsburgu).¹⁸²

Také bychom neměli zapomenout na produkci určitého množství keramiky ve villách, které měly zemědělskou funkci a které se často nachází v okolí větších i menších osídlených měst a sídlišť. I v areálu Carnunta nalézáme tyto soběstačné usedlosti nebo dvorce, které zajišťovaly agrikulturní potřeby města.

Dnes jsou pro nás keramické fragmenty téměř nepostradatelné, především z hlediska určování datací a chronologií.

10.5.2 Kovořpráci výroba

Další velmi rozsáhlé odvětví, jež přinášelo řemeslníkům velké příjmy je zastoupeno kovotepectvím. I kováři měli u obyvatel určitou důležitost, snad už jen proto, že lití bronzu a železa bylo spojováno s římským bohem Vulcanem,

Nejlepším důkazem tohoto odvětví jsou nespočetné hmotné nálezy (Obr. 62). Kováři vyráběli nejen zbraně pro vojsko (meče, kopí...), ale také stavební náčiní (lopaty, krumpáče,...) nebo zemědělské náčiní (kosy, srpy, nože, háky....).¹⁸³

Hlavním kovářských nářadím byla velká a malá kladiva, ploché kleště nebo pilníky.

10.5.3 Tesařská výroba

Tesařské výrobky se nám díky organickému materiálu bohužel často nedochovávají, máme však k dispozici, jako důkaz o tomto povolání, nástroje k opracovávání dřeva. Jednalo se o širokou sekeru, která se používala k opracovávání dřevěných trámů, klasickou sekeru, která sloužila k ohlazování dřeva, pily, vrtáky či dláta (Obr. 64).

Tesaři patřili k nejdůležitějším řemeslníkům na stavbě. Stavěli mosty, domy, přístavy i obranná zařízení. Tyto bychom mohli označit za „stavební tesaře“. Na druhé straně se ale setkáváme s tesaři, kteří vyráběli různý nábytek – truhlice, skříně, regály, stoly, židle a vykonávali různé umělecké, ozdobné, vyřezávací práce.

I když se nám nábytek od těchto mistrů většinou nedochoval, můžeme si o jeho podobě udělat představu díky ikonografickým pramenům, kde je někdy velmi věrohodně zobrazen.

¹⁸¹ BERNHARD, H. 2000, s. 139

¹⁸² FISCHER, T. 2001a, s. 262

¹⁸³ UNZ, Ch. 1982, s. 74

10.5.4 Kameníci a zedníci

Získávání stavebního kamene si vyžadovalo rovněž svého specialistu, jehož nástroji byly např. dřevěné klíny, špičaté krumpáče nebo dláta. Ty sloužily k hlavnímu dolování a opracovávání kamene, který se pak na těžkopádných, transportních vozech přepravoval k zedníkovi. Jeho význam spolu s rozmachem výstavby stále rostl. Jeho nářadím bylo samozřejmě nepřeberné množství zednických lžic a dále omítkové a třecí desky.

S těmito velmi frekventovanými řemeslnými odvětvími byla spojena další jako např. výroba a pálení vápna, cihel či tašek, výroba skla atd.

10.5.5 Výroba cihel

Produkce cihel měla zřejmě podobnou organizaci výroby jako terra sigillata.¹⁸⁴ Každopádně měla v provinciálním stavitelství a architektuře značný význam. Jednalo se v tamějších podmínkách v podstatě o novinku, která měla vliv na revoluci v architektuře pozdějšího světa. Pro nás představují důležitý datační materiál a také je zde možno díky kolkům určit místo výroby, podobně jako u terra sigillaty. I jména cihlářů jsou nám někdy známa. Rovněž se na nich setkáme s vyrytými značkami, které zřejmě sloužily pro početní záznamy či pro kontrolu vysoušení. V germánském Schuldu byla dokonce nalezena hliněná destička se záznamy, které sloužily k provozu cihlářské dílny.¹⁸⁵ Uváděly se na ní především početní údaje a druhy cihel, které se měly vyrobit pro konkrétní odběratele.

Při výzkumu castra legionis v Carnuntu (především v 60. a 70. letech 20. století) se našlo obrovské množství kolkovaných římských cihel, které představují druhou největší edici materiálu v severozápadní Pannonii. Kolky vykazují produkci mnoha vojenských jednotek, ale zároveň také asi šesti soukromých producentů.¹⁸⁶

V provinciích se setkáváme s velkým množstvím rozličných řemeslných oborů, které byly velmi úzce specializovány. Zde uvádím jen malý výčet z nich:

Kov: kováři, odlévači železa a bronzu, výrobci nářadí, kováři bronzu a zbraní, stříbrotepci a zlatníci, kovotepci, zámečníci, výrobci jehel, kováři klíčů

Dřevo: uhlíři, tesaři, dřevorubci, architekti, soustružníci, řezbáři, výrobci vozů, košíkáři, výrobci člunů

Kámen: pracovníci v kamenolomech, zedníci, výrobci vápna, malíři, sochaři, vykladači mozaik, štukatéri, výrobci mlýnků, výrobci nádob

¹⁸⁴ BERNHARD, H. 2000, s. 138-139

¹⁸⁵ WEGNER, H. H. 1990, s. 547-549

¹⁸⁶ MUSIL, J., GUGL, Ch., MOSER, M. 2007, s. 280

Kůže: výrobci uzd a řemenů, ševci, výrobci opasků a stanů či pergamenů

Kost: výrobci hřebenu, hraček, jehlic, šperků

Sklo: brousíči skla, brousíči pečetních prstenů, foukači skla

Hlína: paliči tašek, hrnčiči, výrobci forem, mistři vypalování

Textilie: tkalci vlny a lnu, barvíři, stříhači, soukeníci, krejčíři, provazníci

Potraviny: pekaři, cukráři, řezníci, kuchaři, vinaři, včelaři

Speciální druhy povolání: kadeřníci, výrobci parfémů a kosmetiky, lékaři, lékárníci

10.6 Shrnutí

S těmito obory jsme se mohli jistě setkat i v Carnuntu, jehož velikost vyžadovala velkou konkurenceschopnost, různorodost a specializaci. O řemeslné aktivitě v carnuntském castra legionis máme i nepřímé zprávy, konkrétně z *Notitia dignitatum*, kde se objevuje název *Carnutensis scutaria* (occ. IX, 20). Existenci *fabricae scutariae* dává Ch. GUGL do souvislosti s kruhovými jámami, které se našly v prostoru tábora legie a které zřejmě sloužily k výrobě kožených produktů.¹⁸⁷ Zmíněné struktury však byly využívány velmi krátkou dobu v první polovině 4. století po Kr. Později byly totiž v důsledku valentiniánských přestaveb zasypány.

Řemeslo jako takové se stalo nepostradatelnou složkou provinciálního trhu a obživy obyvatelstva. Výrobky bylo drahé přepravovat a vyvážet na jiná místa, proto se na daném místě produkovalo to, co se hned dalo prodat. Z tohoto důvodu si každý občan musel najít mezeru v nespočetných řemeslných oborech a specializovat se na určitou činnost, ve které neměl velkou konkurenci. Díky tomu vzniklo obrovské množství velmi úzce zaměřených odvětví.

Řemeslné obory můžeme dnes velmi dobře identifikovat díky nálezům ať už výrobků či nástrojů a nářadí, které sloužily k jejich výrobě. Se zobrazením různých řemeslných činností a prací se můžeme setkat i na některých ikonografických pramenech.

S obchodníky, kteří by putovali po provincii a v různých městech prodávali své zboží, bychom se tehdy setkali velmi zřídka. Každý se raději usadil v prostoru, kde mohl rychle a efektivně dosahovat zisku, to znamená v oblasti větších či menších měst, sídlišť a vojenských táborů.

Ani dodnes nás však řemeslo nepřestane udivovat svou různorodostí a kvalitou vyrobených produktů.

¹⁸⁷ GUGL, Ch. 2006, s. 1405-1419

11. Carnuntum v paralelách

V této kapitole se budu snažit dát do souvislosti Carnuntum a jiné významné provinciální lokality především co se týče hlediska struktury osídlení a organizace a vzhledu městské zástavby. V každém případě musíme v tomto ohledu počítat s určitou unifikací a jednotvárností forem, jelikož Římané brali v potaz především účelnost a praktičnost, a tak se v podobě často striktně drželi jasných předpisů. Je však dobré posoudit adaptaci jednotlivých měst a jejich obyvatel do tamějších životních podmínek a poměrů.

K porovnání jsem zvolila několik římských měst, která se rozvíjela v sousedních středoevropských provinciích. Velmi podobný historický vývoj vykazuje především Aquincum (Budapešť), které se stalo hlavním městem provincie „Pannonia Inferior“ a ze kterého si můžeme udělat představu o poměrech z „Dolní Panonie“. Také se pokusím upřesnit situaci v nedaleké Vindoboně (Víděň), odkud však nemáme dodnes dostatečné množství údajů. Také nechci opomenout i jiná významná centra z ostatních provincií, proto jsem do této skupiny zařadila i stručný popis významné dolnogermánské lokality Colonia Ulpia Traiana (Xanten).

11.1 Carnuntum a Aquincum

Obě lokality mají víceméně podobný vývoj, což odráží i jejich některé vzájemné souvislosti a podobnosti. Osazení Římany je v Aquincu (Obr. 65) zaznamenáno už v době julsko-klaudijské dynastie, avšak první auxiliární kastel zde vznikl až za Vespasiána a až císař Domitián zde umístil jednotku legie.¹⁸⁸ Prvotní osídlení, které vzniklo v okolí vojenských jednotek, však bylo na konci 1. století po Kr. zplanýrováno a není tudíž patrné, zda dochované nálezy patří k vici nebo už ke *canabae legionis*. Kolem dřevěné zástavby z 1. století po Kr. se vedou četné dohady a tento stav můžeme přirovnat i k situaci v Carnuntu. Stejně jako v Carnuntu i zde zaznamenáváme v blízkém okolí původní osídlení, a sice v podobě kmene Eravisků. Ti zřejmě tvořili zárodek a počátek antické urbanizace, jelikož na *civitas Eraviscorum* odkazují četné epigrafické památky.¹⁸⁹

11.1.1. Canabae legionis

Dnes je bohužel plocha *canabae legionis* (Obr. 66) zcela zastavěna, takže nemáme k dispozici jednoznačný obraz. Někdy mezi lety 103 a 107 po Kr. rozdělil Traián provincii na

¹⁸⁸ MADARASSY, O. 2003, s. 102

¹⁸⁹ PÓCZY, K. 1976, s. 42

dvě části a Aquincum se od té doby stalo hlavním městem a správním sídlem Pannonie Inferior. Z tohoto důvodu se dá očekávat přítomnost „paláce“ pro místního správce (*legatus Augusti pro praetore*) (Obr. 67), který byl umístěn na říčním ostrůvku v bezprostřední blízkosti castra legionis a který byl přístupný pouze prostřednictvím malého mostu. Rozsáhlý komplex v sobě čítal, kromě privátních budov a místností správce, i řadu dalších prostor (svatyně, stáje, hospodářské stavby, lázně, zahrady, portiky). Jelikož budovu „praetoria“ v Carnuntu máme dochovanou jen zčásti, můžeme právem předpokládat rozsahem podobnou strukturu jako v Aquinciu. Dnes můžeme rovněž potvrdit, že se typově jednalo o stavbu „villae urbanae“ s rohovými rizality a tomu odpovídá i nejvyšší komfortní vybavení v podobě vytápění, lázní, kanalizace, mozaiek, fresek (Obr. 68) a štuků.¹⁹⁰ Villa urbana byl druh stavby, který se používal nejen pro zemědělské usadlosti, nýbrž i pro paláce významných osob, ať už se jednalo o „legati“ či samotné císaře. Vyskytují se i názory, že villa s rizality a s portiky má určité analogie i ve Zlatém Neronově domu či domu Augustově na římském Palatinu.¹⁹¹ Teorie je však sporná, jelikož ještě není zdaleka prozkoumán celý aquinský komplex. Za severovců došlo k četným stavebním úpravám, avšak v poslední třetině 3. století po Kr. se zřejmě rapidně zvýšila hladina Dunaje, a tudíž bylo nutné palác opustit. V severovýchodní části canabae, u břehu Dunaje, jsou patrné další privátní a úřední budovy s luxusním vybavením (Obr. 69), do kterých se na konci 3. století po Kr. správní úředníci přestěhovali.

V první polovině 2. století po Kr. dochází k rozsáhlejší stavební aktivitě a roku 145 po Kr. byl na jižním okraji canabae dokončen zábavní amfiteátr, který snad měl svého funkčního předchůdce již v 1. století po Kr.¹⁹² Jeho kapacita však byla větší než měl vojenský amfiteátr v Carnuntu.

Byly zaznamenány rovněž i kanalizační systémy, které se na počátku 2. století po Kr. centralizovaly pro tábor, vojenské i civilní město. Na rozdíl od Carnunta však místu dominoval akvadukt.

Zástavba vojenského města se držela v určitém odstupu od tábora a zatím nemáme k dispozici dostatečné informace o vnitřním uspořádání jednotlivých parcel či jiných veřejných budov. To bude hlavním úkolem budoucích výzkumů, což je vzhledem k současné městské zástavbě velmi problematické. Pokud bychom však vycházeli z urbanistického konceptu Carnunta, můžeme vojenské forum předpokládat a očekávat v blízkosti aquinského castra legionis, kdy společně s amfiteátretem obvykle tvoří jednotný celek.

¹⁹⁰ KÉRDŐ, K. H. 2008, s. 288

¹⁹¹ KÉRDŐ, K. H. 2008, s. 302

¹⁹² MADARASSY, O. 2003, s. 104

Co se týče obytných domů, předpokládá se, že domy majetnějších občanů byly umístěny na místech frekventovaných hlavních cest, zatímco chudší řemeslné obyvatelstvo zabíralo čtvrti podél vedlejších ulic a na okrajích města.¹⁹³ Na západní straně canabae bylo odhaleno množství řemeslných dílen, které zde prokazují přítomnost průmyslové čtvrti. Naopak severní a východní část canabae prezentuje domy více luxusnějšího rázu, např. tzv. „Herculovu villu“, ale i další budovy s mozaikami a jinými luxusním vybavením. V půdorysech a typologii však zde nezaznamenáváme jakékoli razantní rozdíly a odlišnosti.

Po markomanských válkách a především za Septimia Severa dochází v Aquincu k rozsáhlé stavební aktivitě a přestavbám, především po povýšení města na *coloni*. Určité změny lze vypočítat i v canabae legionis, kdy na jihu vojenského města byla vystavena centrální tržnice.¹⁹⁴ V některých částech však došlo asi také k zplanýrování či zvyšování terénu, vydláždění ulic apod. Umístění centrální budovy *macella* poblíž vojenského amfiteátru může mít rovněž svůj opodstatnělý význam a sice v možné okolní přítomnosti fora.

Co se týče veřejných budov v canabae, většinu představuje množství odkrytých půdorysů, jejichž funkce není zcela jistě určena. Každopádně byly v severní části canabae zachyceny budovy, které se identifikují jako svatyně. Bohužel však kromě paláce místodržícího nemáme o dalších veřejných budovách a náboženských okrscích bližší údaje.

Na konci 3. století a počátku 4. století po Kr. se prostor zástavby stále zužoval až došlo k postupnému vylištění. Po polovině 3. století po Kr. došlo zřejmě i k opuštění správního paláce a obyvatelstvo se začalo stahovat do blízkosti castra legionis a do amfiteátru, který byl upraven k fortifikačním účelům. Na přelomu 3. a 4. století po Kr. již dochází k překrývání sídlištních vrstev s hrobovými kontexty a canabae tímto ztrácí svou urbánní funkci.¹⁹⁵ S podobným vývojem canabae jsme se setkali rovněž u Carnunta. Ani budovy v Aquincu bohužel neunikly rozsáhlému těžení stavebního materiálu a dalším ničivým zásahům ve středověku.

Canabae však byla rozprostřena po všech stranách tábora a Dunaj zde netvořil hranici města jako u Carnunta. I zde je patrná libovolná zástavba v podobě podlouhlých, pravoúhlých parcel vycházejících z hlavních ulic a cest. Podbrnější zprávy o celkovém vzhledu canabae máme přece jen z Carnunta, jelikož jeho plocha není ani zdaleka tak mohutně zastavěna jako dnešní Budapešť.

¹⁹³ MADARASSY, O. 2003, s. 107

¹⁹⁴ MADARASSY, O. 2003, s. 109

¹⁹⁵ MADARASSY, O. 2003, s. 111

11.1.2. Civilní město

Mnohem více víme však o aquinském civilním městě (Obr. 70), jehož část je odkryta a zakonzervována (Obr. 71) a nalezneme ho asi 2 km severně od vojenského prostoru. Terén pro výstavbu nového osídlení na rovině mezi Dunajem a pahorkatinou Buda nebyl zrovna ideální. Římané museli vynaložit značné úsilí, aby terénní podmínky upravili. Existuje rovněž domněnka, že vzhledem k nevhodnému místu bylo město postaveno především a jen ze strategického hlediska.¹⁹⁶ Počátky a podoba prvotního civilního města mohly být ve formě malého, skromného sídliště, které se zde rozvíjelo už od první poloviny I. století po Kr. Aquincum bylo hlavní křižovatkou obchodních cest a zároveň stanicí, ze které mohli lidé pokračovat dále na Východ. Čilý obchodní ruch zde rovněž způsobil rozsáhlou romanizaci domácího obyvatelstva, které se postupně integrovalo mezi Římany a převzalo jejich způsob života i kultury.

Městská síť rozdělená do typických pravoúhlých insul je dobře patrná především ve východní části. Západní část vychází z informací geofyzikální a letecké prospekce, i když zde nepředpokládáme nějaké výrazné odchylky od vedlejší části.¹⁹⁷ Město bylo rovněž zabezpečeno opevněním a dalšími fortifikačními prvky.

Přívod vody a kanalizační systém patří v Aquincu k rozsáhlým infrastrukturním zařízením vůbec. Napájení studní, lázní a fontán zprostředkovával akvadukt, který začíná asi 1 km severně od civilního města a dosahoval svou délkou kolem 4 km až k amfiteátru vojenského města. Akvadukt byl postaven asi za vlády císaře Traiána a měl zpočátku zřejmě zásobovat především legionářský tábor a canabae.¹⁹⁸ Postupem doby však došlo k centralizaci celkového vodovodního vedení pro potřeby civilního i vojenského prostoru. Za doby severovců zaznamenal ještě některé úpravy. Kanalizace byla zčásti přestavěna do kamene již za dob municipia a v době povýšení na colonii už můžeme mluvit o kompletní kamenné architektuře, včetně infrastruktury.

Na městském fóru, které bylo umístěno standardně na křížení carda a decumanu, se našly obvyklé veřejné budovy jako chrám kapitolské triády, bazilika, curia, lázně a dále tržnice a tabernae. V Carnuntu nemáme o civilním fóru až tak přesné informace, jelikož bylo zjištěno jen díky geofyzikální a letecké prospekci, avšak na základě římských stavebních tradic můžeme obě fora určitým způsobem ztotožnit. I když veřejné lázně byly od carnuntského civilního fóra vzdáleny o trochu více, společně tvořily veřejné centrum

¹⁹⁶ ZSIDJ, P. 2003a, s. 123

¹⁹⁷ ZSIDJ, P. 2003b, s. 143

¹⁹⁸ PÓCZY, K. 2003a, s. 145

městského dění. Městské centrum v Aquincu a okolní síť ulic dostala svou podobu snad už za Traiána, avšak archeologicky je toto místo datováno nejdříve do poloviny 2. století po Kr.¹⁹⁹

Již jsem se zmínila, že velmi důležitou úlohu mělo v římském životě lázeňství. To potvrzují minulé objevy několika veřejných i soukromých lázní. Také musíme brát v potaz veřejné lázně na římském náměstí.

Další veřejné budovy představovaly stavby, které svým vzhledem připomínají svatyně. Kromě uctívání tradičních římských božstev, je zde zaznamenáno několik svatyní perského boha Mithry, jehož kult se začal rozšiřovat asi od poslední třetiny 2. století po Kr.²⁰⁰ Dále máme doloženu přítomnost sboru městských „hasičů“ – collegium fabrum, stejně jako v Carnuntu.

Dochovaných více než 50 obytných domů nám poskytuje velmi podstatné informace o zástavbě nejen civilního, ale rovněž i vojenského města. Dnes viditelné půdorysy pocházejí z přelomu 2. a 3. nebo ze 3. století po Kr., ale většina jich byla vybudována už v první polovině 2. století po Kr.²⁰¹ I zde nalezneme širokou typologii obytných budov, které vycházejí z původních římských principů. Jeden z domů můžeme jistě přiřadit k typu domu s peristylovým dvorem, ze kterého jsou přístupné další obytné místnosti. Zvláštností je však oproti Carnuntu častější přítomnost tzv. „atriových domů“. Nemůžeme však mluvit o typickém atriu, ale spíše o centrální místnosti, která byla umístěna hned za hlavním vchodem a byla zřejmě ve zděných podmínkách zastřešena. Dokonce se však v Aquincu vyskytuje i ojedinělý případ budovy s otevřeným atriem a čtyřmi podpěrnými sloupy.²⁰² Tyto budovy měly často i velmi luxusní vnitřní vybavení v podobě vytápění, mozaiek, nástěnných maleb a někdy dokonce i mramorových soch. Nemůžeme však ani v tomto případě opomenout „dům s koridorem“. Některé domy dostaly také podle charakteru náleží i přízviska, jako např. *dům řezníka, dům obchodníka, malíře, Dirké* či *dům Marca Antonia Victorina*. Unikátnost představuje i tzv. „lupanarium“, které bylo na základě nápisu na jedné z fresek identifikováno jako „nevěstinec“.²⁰³ To je velmi podstatný nález, jelikož přítomnost tehdejších prostitutek nelze v podstatě vůbec prokázat. Problematika obytných staveb však není stále uzavřena. Rozdělují se podle typu, půdorysu, komfortu a případně vnitřní dekorace, avšak není jednoduché zařadit je do jednotlivých skupin, podobně jako v Carnuntu.

Kromě civilního amfiteátru, který byl vybudován asi ve druhé třetině 2. století po Kr., máme dochován nápis, který nás zpravuje o tom, že se v Aquincu hrála divadelní hra. O

¹⁹⁹ PÓCZY, K. 2003a, s. 147

²⁰⁰ ZSIDÍ, P. 2003c, s. 153

²⁰¹ ZSIDÍ, P. 2003c, s. 154

²⁰² ZSIDÍ, P. 2008, s. 258

²⁰³ ZSIDÍ, P. 2008, s. 266

samotné stavbě divadla vůbec v Pannonii, i jiných římských provinciích, jsou jen velmi sporadické zprávy. Na jednom vrcholku však byly zaznamenány architektonické pozůstatky, odkud je velmi pěkný pohled na město a zároveň je zde vhodný terén k uspořádání sedadel. Pokud se jednalo o divadlo, muselo zde být postaveno před první polovinou 2. století po Kr., jelikož od 2. století po Kr. se těšily oblibě spíše zápasy gladiátorů. Rovněž se v Aquineu nalezla terakotová maska snad jednoho z hereců, která pocházela z hrnčířské dílny civilního města a datuje se do první poloviny 2. století po Kr.²⁰⁴ Co se týče civilního amfiteátru, zaznamenáváme několik stavební fází a renovací. Svatyně Nemesis, která zde podobně jako v Carnuntu byla součástí amfiteátru, byla zcela zničena těžením stavebního materiálu. V jeho sousedství je ale rovněž možné identifikovat gladiátorská kasárna. Amfiteátr se podle obvyklých regulí nacházel při okraji civilního města, avšak jeho kapacita byla mnohem menší než v případě civilního amfiteátru v Carnuntu.²⁰⁵

11.1.3. Shrnutí

Vývoj a vzhled městského osídlení v Aquineu i Carnuntu byl velmi podobný. Především vycházíme z historického vývoje a dalších okolností, co se týče podoby krajinného terénu, původního obyvatelstva a především strategického umístění. V obou případech můžeme říci, že prvotním důvodem k založení těchto lokalit byla strategická poloha, kdy v Carnuntu umožňovala dohled nad sousedními Germány a město se zároveň stalo důležitým článkem „Jantarové stezky“ a Aquineum bylo významnou stanicí při cestě dále na Východ.

Přítomnosti pozdějších civilních občanů a vzniku pozdějších měst předcházelo vybudování vojenského tábora, který zajišťoval bezpečnost. Vojáci zároveň s sebou přivedli své rodiny, řemeslníky, obchodníky a další osoby, kteří se záhy nato stali obyvateli velmi důležitých vojenských a obchodních center. Po založení tábora docházelo k neustálému přísunu nových osob, a tudíž k nevyhnutelnému rozšiřování zastavěných ploch.

Původní obyvatelstvo se víceméně integrovalo do římských sídlišť a převzalo jejich kulturu a způsob života. V Pannonii Inferior však proces romanizace probíhal o trochu pomaleji než na jiných provinciálních územích²⁰⁶ a ještě v Aquineu lze zpočátku vypozařovat určitý vliv tamějšího kmene Fravisků. Každopádně se zde zcela prosadily římské urbanistické principy. Prostor canabae legionis v Aquineu nám bohužel neposkytuje moc informací oproti Carnuntu. Vzhledem k významu obou lokalit počítáme i v Aquineu s přítomností vojenského fora a dalších veřejných budov. Snad se zde nacházely i významné kulturní okrsky a můžeme

²⁰⁴ PÓCZY, K. 2003b, s. 259

²⁰⁵ PÓCZY, K. 1980, s. 256

²⁰⁶ FITZ, J. 1980a, s. 145

pouze polemizovat, zda bychom i v Aquincu našli okrsky velkolepých rozměrů jako např. na Pfaffenbergu. V obou canabae byly rovněž nalezeny správní paláce tamějších místodržících, které oba vykazují luxusní vybavení a komfort. Umístění se však trochu liší, jelikož zatímco v Aquincu byl zvolen za místo izolovaný říční ostrůvek, v Carnuntu bylo sídlo umístěno do bezprostřední blízkosti vojenského fora a tudíž městského života.

Civilní město můžeme porovnat mnohem lépe, i když zde zřejmě nebylo hned od počátku zvoleno zcela vhodné místo. Můžeme však mluvit o totožném systému uspořádání do insul a přítomnosti civilního fora, které bylo tradičně umístěno na křižovatce dvou hlavních městských cest (*cardo a decumanus maximus*). Obě města vykazují reprezentativní a správní funkci. Obytné domy nevykazují žádné zvláštní či ojedinělé formy a vycházejí z konstrukce domů s peristylem či atriem. Unikátní je v Aquincu i vodní systém a kanalizace, které byly později doplněny mohutným akvaduktem, který však v Carnuntu postrádáme. A v neposlední řadě nesmíme opomenout ani civilní a vojenské amfiteátry, které bychom na obou místech našli vždy na okraji sídliště.

V Aquincu však zaznamenáváme skutečnost, kdy civilní město bylo zřejmě mnohem menší než město vojenské. Vyplyvá to i z kapacit obou amfiteátrů a celkového vzhledu zástavby. I zde se tedy objevuje otázka, zda statuty municipia a colonie náležely čistě jen městu civilnímu, nebo spíše vojenskému. Tímto problémem bychom se taky měli v budoucnu zabývat.

Na území tehdejšího Carnunta mohlo žít v době největšího rozkvětu cca kolem 50 000 obyvatel. S obdobným počtem bychom snad mohli počítat i v Aquincu. V každém případě nemáme stále ještě k dispozici přesná čísla, a proto to i nadále zůstává hlavním úkolem příštích výzkumů.

11.2 Carnuntum a Vindobona

Další významnou lokalitou na dunajském limitu byla Vindobona (Obr. 72), dnešní hlavní město Rakouska. Ta se nachází v bezprostřední blízkosti Carnunta a v době vlády římského impéria se zřejmě vyvíjela pod jeho značným vlivem. Vindobona a Aquincum jsou dnes bohužel zcela zastavěny moderní zástavbou, což v podstatě znemožňuje provádět rozsáhlejší archeologické průzkumy. I z několika málo zkoumaných ploch však máme informace, které potvrzují přítomnost castra legionis a přilehlých městských sídlišť.

V posledních desetiletích 1. století po Kr. zde došlo k zajišťování římské hranice, a sice vybudováním castra legionis, i když jsou zde zaznamenány také stopy po předchozích nestálých dřevěných strukturách. V jeho prostoru máme doloženu řadu vojenských jednotek, avšak stálou vojenskou posádkou se do konce antiky stala X. legie Gemina. Také máme zprávy, že zde sídlila i Ala Britannica, jejíž auxiliární kastel nebyl dodnes přesně lokalizován.²⁰⁷ S výstavbou vojenské složky souvisel i vznik sousedního sídliště v podobě canabae legionis. Nové výzkumy však rovněž ukázaly, že i Vindobona byla významným místem na Dunaji, což potvrzuje přítomnost nedalekého civilního sídliště. O obou strukturách víme však velmi málo. Za markomanských válek byla Vindobona napadena barbarskými kmeny a značná část lehla popelem. S počátkem vlády severovské dynastie však zároveň došlo k obnově a rozšíření stavební aktivity. Podobný vývoj můžeme reflektovat i v Carnuntu. Po polovině 3. století po Kr. však došlo k výraznému úbytku obyvatel a po sarmatském vpádu se stal život v canabae i civilním městě dosti nejistý. Proto dochází k postupnému opouštění a stěhování se do prostoru, který byl zajištěn opevněním a později vojenským táborem.²⁰⁸ Ze 4. století po Kr. máme dochovány pouze skromné nálezy. Poslední zmínky římské přítomnosti pocházejí ještě z první poloviny 5. století po Kr.²⁰⁹

11.2.1 Canabae legionis

Před počátkem výzkumů se v prostoru vojenského města předpokládaly pouze jednoduché dřevěné stavby. Avšak poslední výzkumy nám dokázaly, že některé domy byly velmi komfortně vybaveny. Jedná se především o domy na „Michaelerplatz“, kde se našly zbytky kamenných domů s portiky, ve nichž nechyběly nástěnné malby, vytápění nebo jiné dekorativní prvky (Obr. 73).²¹⁰ Canabae však byla především sídlem řemeslníků, a tak se zde našlo velké množství dílen, hrnčířských pecí apod. Také zde byla dochována struktura, která je interpretována jako hostinec - *mansio*.²¹¹ I ve Vindoboně se ve 3. století po Kr. některé sídlištní kontexty překrývají s hrobovými, to znamená, že již nedocházelo k obnově a využívaní stávajících obydlí. Bohužel zde nebyly lokalizovány zatím žádné veřejné budovy, avšak podle obdobné polohy budov v Carnuntu či Aquinucu, je možné jejich polohu předpokládat a vytipovat určitá místa. Rozloha se přibližně odhaduje na nejméně cca 94 ha.²¹²

²⁰⁷ FRIESINGER, H. KRINZINGER, F. 1997, s. 243

²⁰⁸ GIETI, R. KRONBERGER, M. MOSSER, M. 2004, s. 33

²⁰⁹ GIETI, R. KRONBERGER, M. MOSSER, M. 2004, s. 33

²¹⁰ POHANKA, R. 1997, s. 56

²¹¹ SAKI, OBERTHALER, S. 2008, s. 137

²¹² GIETI, R. – KRONBERGER, M. MOSSER, M. 2004, s. 51

Počet obyvatel se zhruba odhaduje k poměru počtu vojáků v legionářském táboře na cca 15 000 obyvatel.²¹³ Zajímavý je však fakt, že i když tábor ve Vindoboně a Carnuntu měl přibližně stejnou rozlohu, rozšířilo se carnuntské táborové osídlení až na úctyhodných cca 150 ha.²¹⁴ V Carnuntu, měl totiž legionářský tábor plochu cca 19 – 20 ha a jednalo se tudíž o jeden z nejmenších táborů vůbec.²¹⁵

11.2.2 Civilní město

Jižně od vojenského prostoru nalezneme areál civilního osídlení, kde předpokládáme sídlištní aktivitu zhruba kolem přelomu letopočtu či počátku I. století po Kr. Rovněž zde byly zachyceny stopy pozdně laténského obyvatelstva, které se mohlo integrovat do římského způsobu života. To však není dodnes zcela jistě potvrzeno. Sídlíště, které bylo zpočátku založeno a fungovalo jako civilní „vicus“, bylo povýšeno na municipium. Tuto skutečnost máme doloženo epigrafickým nápisem a předpokládáme, že k této události došlo kolem r. 212 po Kr., za vlády císaře Caracally.²¹⁶ Kromě pozůstatku obytného komplexu, vybaveného samostatnými lázněmi a řemeslných dílen, nebyly nalezeny žádné větší architektonické celky. Pokud bychom ale chtěli srovnat obytné domy z Vindobony s Carnuntum či Aquincem, můžeme jistě říci, že vnitřní vybavení domů ve Vindoboně nebylo zrovna nejbohatší. Typologicky se zde nacházejí především podlouhlé domy otočené portikem do hlavní ulice, s příslušnými obytnými a hospodářskými prostory.²¹⁷ Bohužel není lokalizováno ani forum s městským centrem.

Vzhledem k objevenému kanalizačnímu systému se odhaduje počet obyvatel cca na 15 000, avšak počet byl zřejmě mnohem vyšší, jelikož kromě vodovodního zařízení byly jistě využívány také studny či cisterny.²¹⁸ Kromě toho zde byly nalezeny římské hrotité přikopy. Ty mohou být indicií pro městské opevnění, ale možná i pro opevnění auxiliárního tábora. Obecně je však více přijímána skutečnost, že se jednalo o fortifikační struktury města.²¹⁹ Jejich datace však není dodnes zcela uzavřena, jelikož přikopy se datují na začátek 2. století po Kr. Je zde tedy možnost, že Vindobonu povýšil na municipium už Hadrián.²²⁰

²¹³ POHANKA, R. 1997, s. 55

²¹⁴ CENCIC, J. 2003, s. 14

²¹⁵ GASSNER, V. – JILEK, S. – LADSTÄTTER, S. 2003, s. 122

²¹⁶ POHANKA, R. 1997, s. 63

²¹⁷ MÜLLER, M. 2008, s. 120

²¹⁸ POHANKA, R. 1997, s. 66

²¹⁹ GASSNER, V. – JILEK, S. – LADSTÄTTER, S. 2003, s. 173

²²⁰ GASSNER, V. – JILEK, S. – LADSTÄTTER, S. 2003, s. 174

11.2.3 Shrnutí

Celkově máme k dispozici jen velmi omezené informace co se týče kontextového celku. V první řadě je však dobré poznamenat skutečnost, že vznik a vývoj jak vojenského, tak civilního sídliště probíhal ve značně omezených měřítkách a oproti Carnuntu o mnoho pomaleji. V typologii staveb nebyly zaznamenány žádné výrazné rozdíly, avšak zaznamenáváme rozsáhlejší využívání dřeva a nepálených cihel i v pozdější době. Rovněž se ale budou jevit určité rozdíly v zástavbě, jelikož k povýšení města na municipium došlo až na začátku 3. století po Kr. Předtím Vindobona zřejmě fungovala pouze v omezeném rozsahu jako menší městské sídliště. Nemusíme zde tedy jistě očekávat pravidelnou rastrovou síť zástavby a příslušnou vnitřní kompozici. Dokonce nemáme zprávy ani o přítomnosti chrámu kapitolské triády a je otázkou, do jaké míry se Vindobona, za dobu svého krátkého trvání s právoplatným městským statutem, stihla rozšířit.

Protože se areál vojenského města i castra nachází dnes ve velmi husté vídeňské zástavbě, není možné prozkoumat větší plochy a spojit dohromady jednotlivé nálezkové kontexty.

11.3 Carnuntum a Colonia Ulpia Traiana

Jeden z nejlepších příkladů civilního osídlení na Rýnu představuje zajiště civilní město, které se rozvíjelo v sousedství castra Vetera, v oblasti dnešního Xantenu. Některé struktury civilního města jsou dnes zakonzervovány a částečně zpřístupněny (Obr. 74). To nám umožňuje poznat tehdejší strukturu a zástavbu.

Počátky osídlování prostoru provincie Germania Inferior začalo na konci 1. století př. Kr., za augustovské ofenzivní politiky směřující přes Alpy dále na sever. O původním obyvatelstvu či jeho vztahu k Xantenu se dodnes vedou četné spory a problematika není v tomto zcela uzavřena. Místo se dává do souvislosti s místními kmeny Germánů a někdy dokonce i Gallů.²²¹

Na začátku 1. století po Kr. zde byl vybudován legionářský tábor - *Vetera I* - s příslušným prvotním zázemím v podobě vojenského města a civilního *vici*.²²² Z tohoto však můžeme usuzovat, že Xanten patří k jedněm z nejstarších osídlení vůbec, jelikož římský vliv v Germanii Inferior nebyl ještě v první polovině 1. století po Kr. zcela zajištěn.²²³ V 60. letech 1. století po Kr. však došlo k povstání germánských Batavů, který tehdejší tábor i osídlení

²²¹ FISCHER, T. 2001b, s. 13

²²² SCHAIJLES, H. J. 2000, s. 104

²²³ GASSNER, V. – JILEK, S. – LADSTÄTTER, S. 2003, s. 138

zcela zničili. Na místo tedy byly vyslány další vojenské síly, které ho znovu zajistily a za vlády císaře Traiána došlo k celkovému znovuobnovení a rekonstrukci. Současně tedy došlo k vybudování nového tábora legie *Vetera II* a okolní *canabae legionis*. Sousední civilní osídlení dostalo název a nejvyšší městský status „*Colonia Ulpia Traiana*“ a předchozí jméno *Ciberneturum* zcela zaniklo.²²⁴ První legionářský tábor a vojenské sídliště zřejmě také posloužily k využití stávajícího stavebního materiálu na výstavbu nového města. V pořadí druhý vojenský tábor a *canabae* nejsou po změně hladiny Rýnu již patrné. Ani u jednoho z vojenských měst však nepřepokládáme velkou rozlohu a bývá umístováno buď poblíž jedné, nebo obou hlavních táborových bran – *porta praetoria* a *porta decumana*.

Colonia Ulpia Traiana (Obr. 75) měla poměrně velkou rozlohu kolem cca 73 ha a svým rastrovým uspořádáním do *insul* se řadí k typickým římským městským sídlištím. Město bylo zřejmě již od počátku opevněno a vnitřní zástavba rovněž odpovídá tradičním zvyklostem. Z veřejných staveb se zde nacházel kapitolský chrám, forum, gallo-římský chrám, „přístavní“ chrám, amfiteátr, veřejné lázně a správní palác. *Forum* se standardně nacházelo na křížení dvou hlavních městských cest a i zde nalézáme napříč umístěnou baziliku, tabernae a další úřednické prostory. Stavby vykazují více stavebních fází, kdy se dostaly ve 2. století po Kr. do obliby struktury kamenné. Kapitolský chrám má svou klasičtější podobu, kdy je celá rozdělena na tři části pro uctívání nejvyšších římských božstev – Jupitera, Minervy a Juno. Jeho význam podtrhuje i umístění v bezprostřední blízkosti městského fora. Gallo-římský chrám s ochozem, který má kořeny v keltské stavební tradici, byl zasvěcen božské Matroně.²²⁵ Jeho umístění uprostřed *insuly* a obklopení obytnými domy ze všech stran však vypovídá o jeho určité izolovanosti od náboženského prostoru ostatních veřejných chrámů a svatyní. Snad měl mít poněkud více soukromý charakter. Velmi zvláštní polohu můžeme zaznamenat však u chrámu, který se nacházel nedaleko tamějšího řičního přístavu. Monumentální chrám měl zřejmě hned při příjezdu do města na všechny působit imponantním dojmem a také měl poukazovat na autoritu celého místa.

Zaznamenány zde byly jako obvykle i veřejné lázně a to v sousedství správního „paláce“ a fora. I zde se jednalo o oblíbený řadový typ lázní, které zajišťovaly služby hygienické, sportovní, zábavní a zároveň i společenské.

Na okraji města se nacházel ještě jako obvykle zábavní amfiteátr. Jeho kapacita byla až 10 000 diváků a na konci 2. století po Kr. byl přestaven do kamene. Zajímavá je zde však skutečnost, že takto rozlehlý amfiteátr byl ještě zakomponován do čtvercové sítě uvnitř

²²⁴ FISCHER, F. 2001b, s. 12

²²⁵ SCHAIRES, H. J. 2000, s. 106

městského opevnění, i když se většina těchto zábavních zařízení umísťovala mimo městské hradby.

Obytné domy, které tvořily řemeslné čtvrti, jsou uspořádány do typické řadové zástavby v pásech a typologicky se zde znovu jedná o oblíbený typ „Streifenhäuser“, který v sobě kombinuje obytné a pracovní prostory. Některé z nich jsou i v těchto místech velmi luxusně a komfortně vybaveny, záleželo na výši majetku majitele domu. Vzhledem ke skutečnosti, že se v dolním Porýní značně trpělo nedostatkem stavebního kamene, zůstávala většina řemeslných domů věrna tradici dřevo-hliněných konstrukcí či stavbě z nepálených cihel.²²⁶ Kámen se stal velmi drahou komoditou, která se nejspíše musela dovážet po řece, a byl proto využíván jen na nákladné a veřejné stavby. A nesmíme zde rovněž opomenout ani kanalizační systém a cca 8 km dlouhý akvadukt.

Ve druhé polovině 3. století po Kr. došlo díky neustálým barbarským útokům k úplnému zániku města. Později byly sice ještě posíleny městské hradby a na konci 3. a počátku 4. století po Kr. došlo k určitému obnovení městské organizace, avšak od první čtvrtiny 5. století po Kr. se z této oblasti římské stopy vytrácejí.²²⁷ V důsledku nedostatku stavebního kamene v této oblasti, měl konec římského města rychlý spád. Během následujících staletí došlo k rozsáhlému zničení a odtěžení římských ruin, čímž byla ztracena spousta epigrafického materiálu a celkový vývoj města je nám dnes znám pouze okrajově. Musíme tedy často vycházet z obecných úvah či srovnání z jiných lokalit.

Celkový vzhled zástavby v Xantenu se velmi liší od výše zmíněných pannonských lokalit. Město bylo ve svém počátku zcela zničeno a znovu vybudováno, což potvrzuje zcela pravidelné rastrové uspořádání a celkový ráz lokality. Rovněž je zajímavá skutečnost, že se městské osídlení dále nerozšiřovalo za městskými hradbami. Zřejmě byl jeho rozkvět a další vývoj velmi brzy narušen barbarskými vpády a důležitý je zde i fakt, že městské opevnění zde bylo vybudováno hned na počátku. Dolní Porýní nebylo totiž tak silně romanizovanou oblastí a snad zde byla i větší obava z nepřátelských útoků, i když v případě Xantenu se spíše mluví o charakteru reprezentativním než fortifikačním.²²⁸ V každém případě byla pro každé civilní i táborové město velmi podstatná přítomnost armádní složky. Pokud vojáci opustili svou

²²⁶ HEIMBERG, U. – RIECHE, A. 1986, s. 24

²²⁷ SCHALLES, H. J. 2000, s. 107

²²⁸ SCHALLES, H. J. 2000, s. 104

základnu, přestávala se sousední města rozvíjet a brzy došlo k jejich úplnému zániku.²²⁹ Toto právě můžeme velmi často zaznamenat u sídlišť severozápadních provincií.

11.4 Osídlení porýnského a podunajského prostoru

Porýní a Podunají byly hlavními oblastmi římského zájmu již v 1. století př. Kr. I když byl podél těchto hlavních vodních toků vytvořen určitý „pohraniční“ systém, který měl zajišťovat bezpečnost římského území, nikdy se zde nedosáhlo zcela jistých poměrů. O této skutečnosti svědčí i velmi časté útoky tamějších „barbarů“, díky nimž došlo i k celkovému provinciálnímu úpadku. Po bitvě v Teutoburském lese roku 9 po Kr. a drtivé porážce římských vojsk, jejich zájem o další výraznou expanzi opadl. Naopak došlo spíše k upevňování stálých pozic prostřednictvím vojenských táborů, které vytvořily již výše zmíněný systém římského „limitu“. V jejich okolí se následně poté začala vytvářet prvotní sídliště, jejichž další vývoj ovlivňovala více méně armádní složka, na které byla závislá.

Prvotním impulsem bylo tudíž vystavení vojenského tábora, kolem něhož se začala rozvíjet menší či větší sídliště. U menších auxiliárních táborů bychom našli pouze malá sídliště ve formě táborových *vici*, avšak u větších legionářských táborů nacházíme obvykle zástavbu města vojenského i civilního. Přítomnost vojenského města byla ve většině případů samozřejmá, jelikož na jeho území se vykonávaly většinou řemeslné činnosti, jejichž provoz byl uvnitř uzavřeného tábora nebezpečný, především z hlediska požárů apod. Jelikož však v *canabae legionis* neplatilo právo na vlastnictví půdy, vznikala záhy v sousedství další civilní sídliště, která měla zpočátku rovněž charakter *vici*. Postupem času však jejich význam rostl a často byla povýšena na municipia a *colonie*. S tím souvisel i jejich další rozvoj a struktura zástavby. Na mnoha místech porýnského limitu však také v průběhu doby docházelo k opouštění vojenského kastelu a přesunu jednotky na jiné místo. Určitá část obyvatel odešla s vojskem, avšak na některých výhodných strategických místech se vojenský vicus rozvíjel i po odsunu vojska a vzniklo sídliště ryze civilního charakteru. V některých případech se zastavěná plocha velmi intenzívně rozšířila, což vedlo někdy i k zplanýrování tehdejšího pomocného tábora. Systém táborových cest a ulic však zřejmě navazoval na novou výstavbu a byl jednoznačně převzat. Tuto skutečnost máme zachycenu např. v Ladenburgu.²³⁰

Velkou problematiku však pro nás představuje vztah mezi sídlišti tehdejšího původního obyvatelstva a nově vzniklých římských objektů. Můžeme však říci, že většina

²²⁹ FISCHER, T. 2001b, s. 16

²³⁰ SOMMER, C. S. 1992, s. 127-128

římských měst přímo nenavazovala na původní osídlení.²³¹ V každém případě se však tato prvotní sídliště nacházela nedaleko nových městských center a na jejich původní majetnické právo nebrali Římané žádné ohledy. I když se někteří domácí obyvatelé brzy začlenili do římské kultury a života, můžeme zde vypočítat spíše určitou izolaci.²³² Určitě však měli u nově přichozích Římanů také jistý respekt, jelikož většina sídlišť nadále existovala a některá se také dále rozvíjela. Římsí obyvatelé místní domorodce jistě brali v potaz a o přítomnosti domácích sídlišť máme dochování a epigrafickou evidenci. Např. nedaleko Aquinca jsem se již zmiňovala o silném osídlení Eravisků, či poblíž Carnunta o přítomnost Keltů.²³³ I když zřejmě sídliště domácích obyvatel existovala a fungovala paralelně s římskými, není jejich podoba příliš dobře známa.²³⁴ Bohužel zůstává i dnes tato otázka stále otevřena.

Romanizace porýnského a podunajského prostoru se vyvíjela poměrně dlouhou dobu a městská sídliště se stala určitým „médiem“ mezi římským a domácím obyvatelstvem. Mezi sebou jistě probíhaly obchodní kontakty a není vyloučeno, že muži z řad původní populace byly dokonce rekrutováni jako vojáci.²³⁵ Bohužel měl konec většiny římských provinciálních měst podobný osud. Většina z nich byla v důsledku válek a barbarských útoků postupně opouštěna a obyvatelstvo se stáhlo pouze na nejmenší část lokality, která byla zajištěna opevněním. V následujících staletích však docházelo k rozsáhlé stavební aktivitě, kdy moderní budovy zcela překryly římské vrstvy a ruiny, které zůstaly na povrchu zachovány nebo utrpěly četná poškození, především v důsledku těžebního kamene.

---

²³¹ FJSCHER, T. 2001b, s. 15

²³² FITZ, J. 1980a, s. 142

²³³ FITZ, J. 1980a, s. 146

²³⁴ SAKAŘ, V. 1984, s. 101

²³⁵ FITZ, J. 1980a, s. 145

12. Závěr

V této diplomové práci jsem se snažila podat komplexní přehled o významné římské lokalitě Carnuntum. Práce je zaměřena především na městskou zástavbu v zájmu a sousedství castra legionis, na posouzení staveb jednak charakteru veřejného (fora, lázeňské komplexy, amfiteátry, atd.) a jednak soukromého. V pozadí nezůstaly ani kultovní a náboženské okrsky a rovněž celkový pohled na život tamějších obyvatel. Tyto skutečnosti a jednotlivé soubory jsem se pokusila porovnat s jinými podobnými komplexy, aby si bylo možné udělat představu a přehled o vývoji a vzniku provinciálních osídlení.

Civilisté, kteří armádu doprovázeli a později i s nimi v jednom prostoru žili, zde vytvořili unikátní důkaz o římské městské kultuře, především vybudováním majestátních architektonických monumentů, které nás dodnes nepřestávají udivovat svou funkcí i dekorativní činností. To přinesli do této oblasti, ve které původní lidé neměli potřeby budovat monumentální architekturu, až Římané, kteří si svůj způsob života a tradice neváhali přenést přes Alpy i do nehostinných nepřátelských krajín. Tento fakt svědčí také o tom, že Římané příliš často nepřijímali tamější zvyky a vycházeli ze svých vlastních obvyklých regulí. Původní domorodci zřejmě i nadále žili v blízkosti římských center a byli s novými přistěhovalci v kontaktu, především co se týče obchodních styků. Postupně se však do římské komunity integrovali a přijali římské způsoby, i když na některých místech měli stále ještě určitý vliv.²³⁶ Proces romanizace probíhal na různých místech římské říše odlišně, a proto je nutné brát vždy ohled na topografickou situaci. Římská města jako taková byla obvykle budována na místech, kde se pro to jevily příznivé předpoklady, tj. dostatečný přísun vodních zdrojů, úrodné půdy, ale v první řadě docházelo k zakládání sídlišť na vojensky strategických místech. Tyto oblasti proto byly v zásadě zprvu zajišťovány vojenskou složkou a teprve následně se začala vytvářet civilní sídliště. Toto se uplatnilo i v případě Carnunta a i dalších římských měst podél Rýna a Dunaje. Přítomnost vojenské jednotky však není podmínkou a kromě toho vznikala i významná osídlení na místech důležitých dopravních a obchodních cest nebo křižovatek. Systém cest a dopravní infrastruktury hrál pro Římany velkou roli i v případě zakládání měst. Civilní města v podstatě vycházejí ze šachovnicového uspořádání ulic do insul a do něj se přizpůsobila i vnitřní zástavba. I vojenská města jsou založena na principu, který vychází z výpadových táborových cest. Na základě znalosti těchto skutečností je pro nás snadnější určovat a posuzovat veškeré městské struktury.

---

²³⁶ Např. Eraviskové poblíž hlavního správního centra Pannonie Inferior, Aquinca.

Canabae legionis v Carnuntu se neдрží žádné striktní zásady, co se týče struktury osídlení ani polohy jednotlivých staveb. V Aquincu i Carnuntu nalezneme v tomto vojenském prostoru „správní budovy legátů“ pro Pannonii Superior a Inferior a vzhledem k podobnému postavení a statutu v provincii je vhodné se domnívat, že oba celky byly zřejmě srovnatelně uspořádané i vnitřně vybavené. Nález paláce v Aquincu je pro nás o to více podstatnější, jelikož z Carnunta nemáme díky změnám přírodní krajiny o tomto zdaleka tolik informací. U obou je však význačná jejich prominentní poloha, nedaleko řeky a poblíž castra legionis. Shodná se jeví i skutečnost, že obvyklá zábavná zařízení v podobě amfiteátrů se ve většině případů nacházela na okrajích městských sídlišť a rovněž nemůžeme téměř nikde vyloučit přítomnost lázeňských komplexů a četných náboženských okrsků. Nález vojenského fora v Carnuntu představuje rovněž velmi důležitou indicii, snad k možné lokalizaci těchto náměstí na území jiných vojenských měst, i když v tomto případě nemůže být jistě vůbec řeč o jakémsi „jistém“ a „jednotném“ pravidlu.

Mnohem více údajů máme k dispozici z civilních sídlišť, jelikož vychází ze stálých architektonických tradic a způsobů zástavby. Kolem civilního fora se většinou nacházejí další významné komplexy, jejichž důležitost jednoznačně podtrhuje jejich poloha v centru města. I v Carnuntu a i dalších místech nalézáme amfiteátr na okraji sídliště a centrum města bylo chráněno městským opevněním. Zajímavou a ojedinělou skutečností je, že v civilním městě v Xantenu byl amfiteátr umístěn uvnitř městských hradeb. To by se však dalo zdůvodnit tím, že prvotní římské sídliště bylo zanedlouho zcela zničeno a až později znovu kompletně vybudováno. Tím pádem se nemuselo v této oblasti improvizovat a navazovat na již stávající zástavbu.

V. Sakař se již ve své práci zmiňoval, že celkový půdorys města nemusel být vždy uspořádaný do pravouhlého pravidelného systému a v podstatě neexistoval z urbanistického hlediska jednotný předpis na celkový ráz městského interiéru.²³⁷ S tímto názorem se nedá více než souhlasit a můžeme jen doufat, že příští výzkumy nám poskytnou více údajů a informací. I když se ale v římských městech setkáváme s budovami stejného typu, jednotlivé půdorysy sídlišť se přeci jen od sebe značně odlišují, především co se týče velikosti měst, formy insul, uspořádání ulic a bran, polohy oficiálních budov nebo vztahů soukromých a veřejných areálů. Celková urbánní struktura je u jednotlivých lokalit značně odlišná, a není proto jednoduché je navzájem porovnávat, jelikož každý soubor je svým způsobem unikátní. Toto musíme vzít v úvahu především z hlediska přizpůsobení se Římanů tamějším topografickým podmínkám, tj. že své zavedené principy ze stavebnictví a urbanizace uplatnili i v odlišných krajinách

²³⁷ SAKAŘ, V. 1984, s. 137

s jiným rázem. Přírodním a klimatickým podmínkám se rovněž přizpůsobila i obytná architektura. Typické římské domy s otevřeným atriem nebo průchozími zahradními portiky nebyly do místního chladnějšího podnebí příliš vhodné. Proto se v tomto případě využily domácí tradice, které vedly k výstavbě úzkých, řadových domů – tzv. „Streifenhäuser“. Ty se během krátké doby staly nejoblíbenějším a nejfrekventovanějším typem zástavby všech provincionálních sídlišť. I když půdorys zřejmě vychází z domácích principů, vnitřní interiéry zůstávají v duchu římských zvyklostí. To znamená, že Římané si nedokázali odepřít své pohodlí a životní kulturu v podobě nástěnných maleb, mozaiek či vytápění. Domy s atriem či peristylem zcela z římských sídlišť nevymizely, ale většinou se jednalo o ojedinělé komplexy majetnějších vlastníků. O jejich přítomnosti jsme se přesvědčili jak v Carnuntu, tak i v Aquincu. Ať už se jednalo o různé typy domů, jednoznačně nejdůležitějším prvkem celé struktury byl obvykle portikus, který směřoval do hlavní ulice a který se stal hlavním komunikačním, společenským i obchodním prostředkem pro všechny obyvatele. O typologii obytných domů máme velké množství informací především díky letecké prospekci Carnunta a rovněž díky podrobným výzkumům, které v současné době probíhají v archeologickém parku v Petronellu. Dokonce se na základě dalších moderních metod podařilo zachytit prvotní dřevěné stavby z rané fáze osídlení, o kterých jsme měli doposud jen velmi omezené zprávy.

Největší problém v podrobnějším poznávání těchto osídlení pro nás však představuje současná moderní zástavba, která dávná antická města velmi často zcela překrývá. Není proto možné zjistit celkovou strukturu osídlení nebo polohu důležitých veřejných budov. Plošně odkrývají nepřícházejí v tomto případě vůbec v úvahu a často probíhají pouze malé „záchranné“ výzkumy omezených ploch, které nám neumožňují poznat širší kontexty. Proto bychom měli brát lokalitu Carnuntum velmi vážně, jelikož římské sídliště zůstalo z větší části nezastavěno. I zde však většina architektonických památek nezůstala ušetřena od těžení stavebního materiálu z pozdějších dob a později od nešetrných archeologických metod. Je však v našem zájmu, abychom dále pokračovali v poznávání života Římanů na Dunaji a to především využíváním letecké prospekce, georadarového měření a dalších nedestruktivních archeologických metod.

13. Odborné prameny a literatura

13.1 Antické prameny

- Amianus Marcellinus: Dějiny římské říše za soumraku antiky. Přel. Češka, J. Praha 2002.
- Cornelius Tacitus: Z dějin císařského Říma. Přel. Minařík, A. Praha 1944.
- C. Plinius Secundus: Naturkunde, Bücher III/IV, Geographie: Europa. Hrsg. und übersetzt von Winkler, G. – König, R. München 1988.
- Eutropi: Breviarium Ab Urbe Condita. Recog.: Ruchl, F. Leipzig 1909.
- Homér: Ílias. Přel. Vaňorný, O. Praha 2007.
- Marcus Aurelius Antoninus: Hovory k sobě II. Přel. Kuthan, R. Praha 1999.
- Pauli Orosii: Historiarum adversum paganos. Ex recog.: Zangemeister, C. Leipzig 1889.
- Ptolemaios: Handbuch der Geographie. Einleitung und Buch I-4. Hrsg. von Stückelberger, A. – Graßhoff, G. Basel 2006.
- Suetonius: Životopisy dvanácti císařů. Přel. Ryba, B. – Nechatová, J. Praha 1974.
- Velleius Paterculus: Dějiny římské až ku konsulátu M. Vinicia. Přel. Kott, Frant. Št. Praha 1902.
- Vitruvius: Deset knih o architektuře. Přel. Otoupalík, A. Praha 1979.
- Zosimos: Stesky posledního Římana. Přel. Hartmann, A. Praha 1983.

13.2 Použitá literatura

- Barkóczi, I. 1953: Beiträge zum Rang der Lagerstadt am Ende des II. und Anfang des III. Jahrhunderts. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1953, 201-203.
- Bernhard, H. 2000: Terra Sigillata und Keramikhandel. In: Wamser, L. (hrsg.), Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. Mainz am Rhein, 138-140.
- Bosio, L. 1983: La tabula Peutingeriana. Una descrizione pittorica del mondo antico. Rimini.
- Cencic, J. 2003: Römische Wohnbauten in Carnuntum, Carn. Jb. 2003, 10-111.
- Drexhage, H. J. – Konen, H. – Ruffing, K. 2002: Die Wirtschaft des römischen Reiches (1. – 3. Jahrhundert). Berlin.
- Ertel, Ch. 1986: Die Architektur des Tempelbezirkes. In: Carnuntum – Canabae legionis, Materialien über die Ausgrabungen auf der Flur „Mühlacker“ in Bad Deutsch-Altenburg. 14. internationalen Limeskongress in Bad Deutsch-Altenburg. Bad Deutsch-Altenburg, 22-36.
- Ertel, Ch. 1991: Römische Architektur in Carnuntum, RI.Ö 38.

- Ertel, Ch. – Gassner, V. – Jilek, S. – Stiglitz, H. 1999: Untersuchungen zu den Gräberfeldern in Carnuntum, Bd. 1, Der archäologische Befund. RIÖ 40.
- Eschbaumer, P. – Gassner, V. – Jilek, S. – Kandler, M. – Kremer, G. – Pfisterer, M. – Radbauer, S. – Winter, H. 2003: Der Kultbezirk des Iuppiter Optimus Maximus Heliopolitanus in den östlichen canabae von Carnuntum. Ein Zwischenbericht, *Cam. Jb.* 2003, 117-167.
- Fischer, T. (hrsg.) 2001a: Die römischen Provinzen. Eine Einführung in ihre Archäologie. Stuttgart.
- Fischer, T. 2001b: Beispiele zur Entstehung römischer Städte in den Nordwestprovinzen. In: Precht, G. – Zieling, N. (hrsg.), *Genese, Struktur und Entwicklung römischer Städte im 1. Jahrhundert n. Chr. in Nieder- und Obergermanien*. Xant. Ber., Bd. 9. Mainz, 11-16.
- Fitz, J. 1980a: Population. In: Lengyel, A. – Radan, G. T. B. (ed.), *The Archaeology of Roman Pannonia*. Budapest, 141-159.
- Fitz, J. 1980b: The way of life. In: Lengyel, A. – Radan, G. T. B. (ed.), *The Archaeology of Roman Pannonia*. Budapest, 161-175.
- Friesinger, H. – Krinzinger, F. (hrsg.) 1997: Der römische Limes in Österreich. Führer zu den archäologischen Denkmälern. Wien.
- Gassner, V. – Jilek, S. – Sauer, R. 1997: Der Töpferofen von Carnuntum. In: Stiglitz, H. (hrsg.), *Das Auxiliarkastell Carnuntum 1, Forschungen 1977-1988*, Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Bd. 29. Wien, 179-255.
- Gassner, V. – Jilek, S. – Ladstätter, S. 2003: Am Rande des Reiches. Die Römer in Österreich. In: Wolfram, H. (hrsg.), *Österreichische Geschichte 15 v. Chr. – 378 n. Chr.* Wien.
- Genser, K. 1986: Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht, RIÖ 33.
- Gietl, R. – Kronberger, M. – Mosser, M. 2004: Rekonstruktion des antiken Geländes in der Wiener Innenstadt, *Fundort Wien 7/2004*, 32-53.
- Gugl, Ch. 2006: Carnutensis scutaria (Not. Dig. Occ. IX, 20) – Archäologische Evidenz für spätantike Ledererzeugung im Legionslager Carnuntum? In: Morillo, A. (hrsg.), *XX. Congreso Internacional de Estudios sobre la Frontera Romana*, Kongressber. Léon.
- Gugl, Ch. – Kastler, R. (hrsg.) 2007: Legionslager Carnuntum. Ausgrabungen 1968 – 1977, RIÖ 45.
- Heimberg, U. – Rieche, A. 1986: Colonia Ulpia Traiana. Die römische Stadt, Planung,

- Architektur, Ausgrabung. Archäologischer Park Xanten. Köln.
- Hoerner, B. Scholz, M. 2000: „Töpferrechnungen“ aus der Sigillata-Töpferei von Chémery-Faulquemont (Lothringen, Dép. Moselle), *Germania* 78, 39-75.
- Huber, G. 1988: Die Entwässerung der Restaurierung im Spaziergarten, *Carn. Jb.* 1988, 87-97.
- Humer F. (hrsg.) 2003: Das römische Stadtviertel im Freilichtmuseum Petronell. Archäologischer Park Carnuntum. Wien.
- Humer, F. 2008: Neue Grabungsergebnisse in einem Wohnviertel der Zivilstadt von Carnuntum. In: Scherrer, P. (hrsg.), *DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien*. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Bd. 44. Wien, 143-172.
- Humer, F. (hrsg.) 2009: Ein römisches Wohnhaus der Spätantike in Carnuntum. Archäologischer Park Carnuntum. Wien.
- Jobst, H. 1992a: Jupiter Dolichenus. In: Jobst, W. (hrsg.), *Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau*. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museum Carnuntinum in Bad Deutsch Altenburg. Wien, 17-27.
- Jobst, H. 1992b: Die römischen Mithrasmysterien. In: Jobst, W. (hrsg.), *Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau*. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museum Carnuntinum in Bad Deutsch Altenburg. Wien, 28-57.
- Jobst, H. 1992c: Syrische Kulte. In: Jobst, W. (hrsg.), *Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau*. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museum Carnuntinum in Bad Deutsch Altenburg. Wien, 59-71.
- Jobst, H. 1992d: Ägyptische Kulte. In: Jobst, W. (hrsg.), *Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau*. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museum Carnuntinum in Bad Deutsch Altenburg. Wien, 73-81.
- Jobst, W. – Kremer, G. 1992: Jupiter Optimus Maximus K(arnuntinus). Der Herr des Pfaffenberges und sein Heiliger Bezirk. In: Jobst, W. (hrsg.), *Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau*. Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museum Carnuntinum in Bad Deutsch Altenburg. Wien, 163-170.
- Jobst, W. 2001: Das Heidentor von Carnuntum. Ein spätantikes Triumphalmonument am Donaulimes. Wien.
- Kandler, M. 1986: Die Ausgrabungen auf der Flur „Mühläcker“ in Bad Deutsch Altenburg.

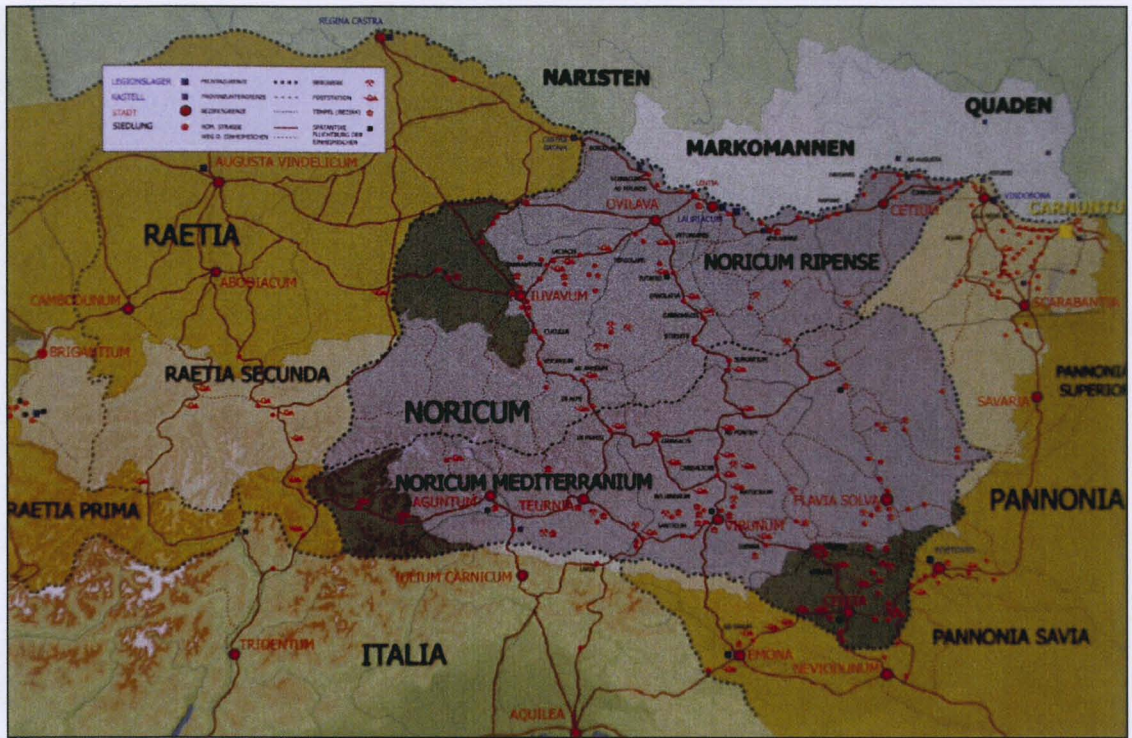

- In: Carnuntum – Canabae legionis, Materialien über die Ausgrabungen auf der Flur „Mühläcker“ in Bad Deutsch-Altenburg. 14. internationalen Limeskongress in Bad Deutsch-Altenburg. Bad Deutsch-Altenburg, 2-13.
- Kandler, M. – Vettters, H. 1989: Der römische Limes in Österreich. Ein Führer. Wien.
- Kandler, M. 1997: Römische Rundgräber (*tumuli*) in Carnuntum. In: Kandler, M. (hrsg.), Das Auxiliarkastell Carnuntum 2. Forschungen seit 1989. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Bd. 30. Wien, 69-88.
- Kandler, M. – Humer, F. – Zabežlicky, H. 2004: Carnuntum. In: Šašel Kos, M. – Scherrer, P. (hrsg.), Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien, Pannonia II, Narodni Muzej Slovenije. Ljubljana, 11-66.
- Kérdö, K. H. 2008: Der Statthalterpalast von Aquincum. In: Scherrer, P. (hrsg.), DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Bd. 44. Wien, 285-306.
- Kremer, G. 2004: Die Rundplastischen Skulpturen. In: Jobst, W. (hrsg.), Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg/Carnuntum, RLÖ 41, Sonderband 2.
- Madarassy, O. 2003: Die Canabae legionis. In: Zsidi, P. (hrsg.), Forschungen in Aquincum 1969-2002, Nostrum II.2. Budapest, 101-111.
- Mader, I. 2004: Vindobona. Die zivile Siedlung. In: Šašel Kos, M. – Scherrer, P. (hrsg.), Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien, Pannonia II, Narodni Muzej Slovenije. Ljubljana, 67-74.
- Mušil, J. – Gugl, Ch. – Moser, M. 2007: Die Ziegelstempel der Ausgrabungen 1968-1977 im Legionslager Carnuntum, RLÖ 45, 251-322.
- Müller, M. 2008: Wohnbauten in der Zivilsiedlung von Vindobona – Lebensorte. In: Scherrer, P. (hrsg.), DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Bd. 44. Wien, 105-121.
- Németh, M. 2008: Wohnhaus und öffentliches Gebäude – Beiträge zur Topographie des Statthaltersitzes von Aquincum. In: Scherrer, P. (hrsg.), DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Bd. 44. Wien, 307-321.
- Öllerer, Ch. 1998: Zum Forschungsstand der sogenannten Palastruine (Große Therme) von Carnuntum, Carn. Jb. 1998, 65-132.

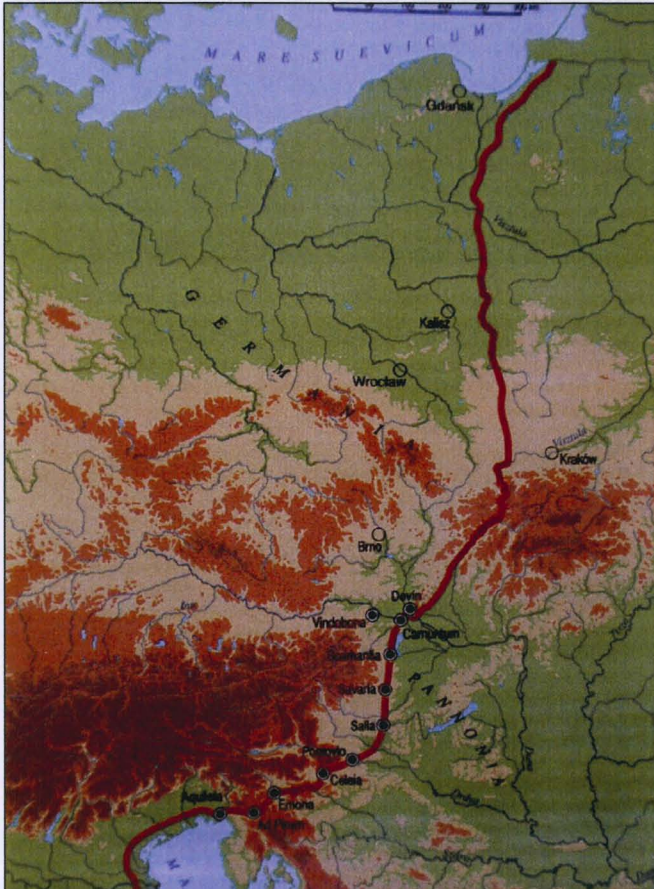
- Oliva, P. 1959: Pannonie a počátky krize římského impéria. Praha.
- Oliva, P. – Nemeškalová-Jiroučková, Z. – Tejral, J. 1986: Tabula Imperii Romani. Castra Regina, Vindobona, Carnuntum. Praha.
- Pichlerová, M. 1981: Gerulata-Rusovec, Rímske pohrebisko II. Bratislava.
- Piso, I. 2003: Die Inschriften. In: Jobst, W. (hrsg.), Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg/Carnuntum, RLÖ 41, Sonderband 1.
- Póczy, K. 1976: Städte in Pannonien. Budapest.
- Póczy, K. 1980: Pannonian Cities. In: Lengyel, A. – Radan, G. T. B. (edt.), The Archaeology of Roman Pannonia. Budapest, 239-274.
- Póczy, K. 2003a: Wasserver- und Entsorgung, Gebäude des Stadtzentrums. In: Zsidi, P. (hrsg.), Forschungen in Aquincum 1969-2002, Nostrum II.2. Budapest, 144-149.
- Póczy, K. 2003b: Amphiteater und Theater. In: Zsidi, P. (hrsg.), Forschungen in Aquincum 1969-2002, Nostrum II.2. Budapest, 259-262.
- Pohanka, R. 1997: Das römische Wien. Geschichte Wiens. Wien.
- Poulter, A. 2002: Townships and villages. In: Wachter, J. (edt.), Roman World. London-New York, 388-409.
- Reidinger, E. 2007: Das Heidentor und der Janus Quadrifrons in Rom. Bautechnische Analyse und Vergleich, Carn. Jb. 2007, 121-174.
- Sakař, V. 1984: Sídliště na území středoevropských provincií římské říše a jejich typy, Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie. Praha, 97-166.
- Sakl-Oberthaler, S. 2008: Wohnhäuser in den Canabae legionis von Vindobona. In: Scherrer, P. (hrsg.), DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Bd. 44. Wien, 123-142.
- Schalles, H. J. 2000: Städte in Rheinland: Das Beispiel Xanten. In: Wamser, L. (hrsg.), Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. Mainz am Rhein, 104-107.
- Stiglitz, H. – Kandler, M. – Jobst, W. 1977: Carnuntum, ANRW II.6, 583-766.
- Sommer, C. S. 1992: Die städtischen Siedlungen im rechtsrheinischen Obergermanien. In: Schalles, H. J. – Hesberg, H. von – Zanker, P. (hrsg.), Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr., Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes. Xant. Ber., Bd. 2. Köln, 119-141.
- Thomas, E. B. 1980: Religion. In: Lengyel, A. – Radan, G. T. B. (edt.), The Archaeology of Roman Pannonia. Budapest, 177-206.

- Thür, H. 1989: Die Architektur des Heiligtums auf dem Pfaffenberg und Ihre Rekonstruktion, Carn. Jb. 1989, 111-118.
- Topál, J. 1981: The Southern Cemetery of Matrica (Százhalombatta-Dunafüred). Budapest.
- Unz, Ch. 1982: Grinario – Das römische Kastel und Dorf in Köngen. Stuttgart.
- Vágó, B. E. – Bóna, I. 1976: Die Gräberfeld von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof. Budapest.
- Vorbeck, E. – Beckel, L. 1973: Carnuntum. Rom an der Donau. Salzburg.
- Wamser, L. 1984: Biriciana–Weißenburg zum Römerzeit, Kastell-Thermen-Römermuseum. Stuttgart.
- Wegner, H. H. 1990: Schuld, Kr. Ahrweiler. In: Cüppers, H. (hrsg.), Die Römer in Rheinland-Pfalz. Stuttgart, 547-549.
- Zabchlicky, H. 2008: Hausheiligtümer in städtischen Wohnhäusern in Pannonien und Noricum, Fallbeispiel Carnuntum. In: Scherrer, P. (hrsg.), DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Bd. 44. Wien, 185-202.
- Zsidi, P. 2003a: Die Erforschung der Zivilstadt, ihre geografische Lage. In: Zsidi, P. (hrsg.), Forschungen in Aquincum 1969-2002, Nostrum II.2. Budapest, 121-124.
- Zsidi, P. 2003b: Verkehrsverbindungen, Wehranlagen, Straßennetz. In: Zsidi, P. (hrsg.), Forschungen in Aquincum 1969-2002, Nostrum II.2. Budapest, 137-143.
- Zsidi, P. 2003c: Öffentliche Gebäude und Wohnhäuser außerhalb des Stadtzentrums. In: Zsidi, P. (hrsg.), Forschungen in Aquincum 1969-2002, Nostrum II.2. Budapest, 150-155.
- Zsidi, P. 2003d: Die Bebauung außerhalb der Stadtmauer. In: Zsidi, P. (hrsg.), Forschungen in Aquincum 1969-2002, Nostrum II.2. Budapest, 156-159.
- Zsidi, P. 2004: Aquincum. Ergebnisse des topographischen und siedlungshistorischen Forschungen in den Jahren 1969-1999. In: Šašel Kos, M. – Scherrer, P. (hrsg.), Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien, Pannonia II, Narodni Muzej Slovenije. Ljubljana, 209-230.
- Zsidi, P. 2008: Wohnhaustypen und Stadtstruktur in der Zivilstadt von Aquincum. In: Scherrer, P. (hrsg.), DOMUS. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposiums über römische Städte in Noricum und Pannonien. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Bd. 44. Wien, 251-270.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Obr. 1 Rakousko v době římské s provinciemi Raetia, Norikum a Pannonia
 (Humer, F. 2009; Abb. 3, s. 7)

Obr. 2 Průběh „Jantarové stezky“ mezi
 Baltickým a Jaderským mořem

(Humer, F. 2009; Abb. 12, s. 11)

Obr. 3 Oltář, zasvěcený při příležitosti císařské konference v Carnuntu r. 307/308 po Kr.

(Humer, F. 2009; Abb. 20, s. 14)

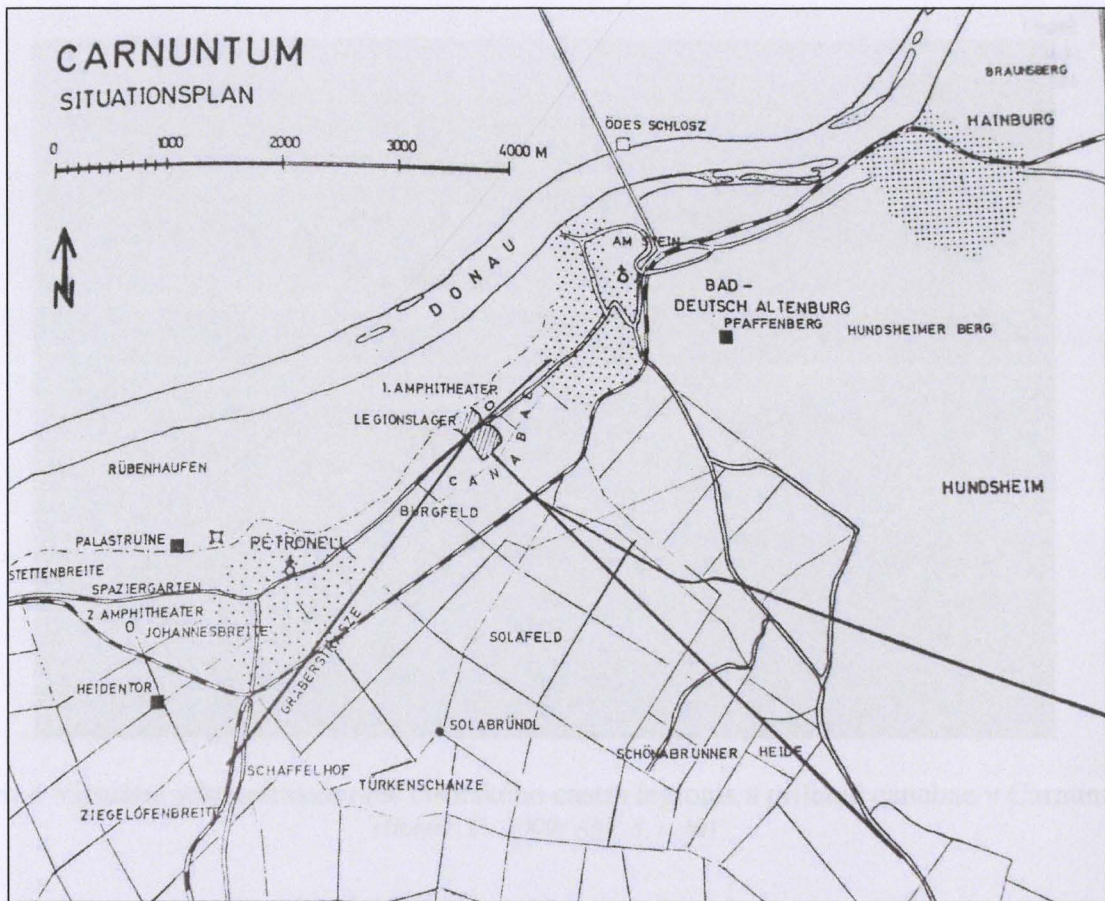
Obr. 4 Tabula Peutingeriana, pozdně antická mapa. Výřez s Carnuntem a Vindobonou.

(Humer, F. 2009; Abb. 1, s. 5)

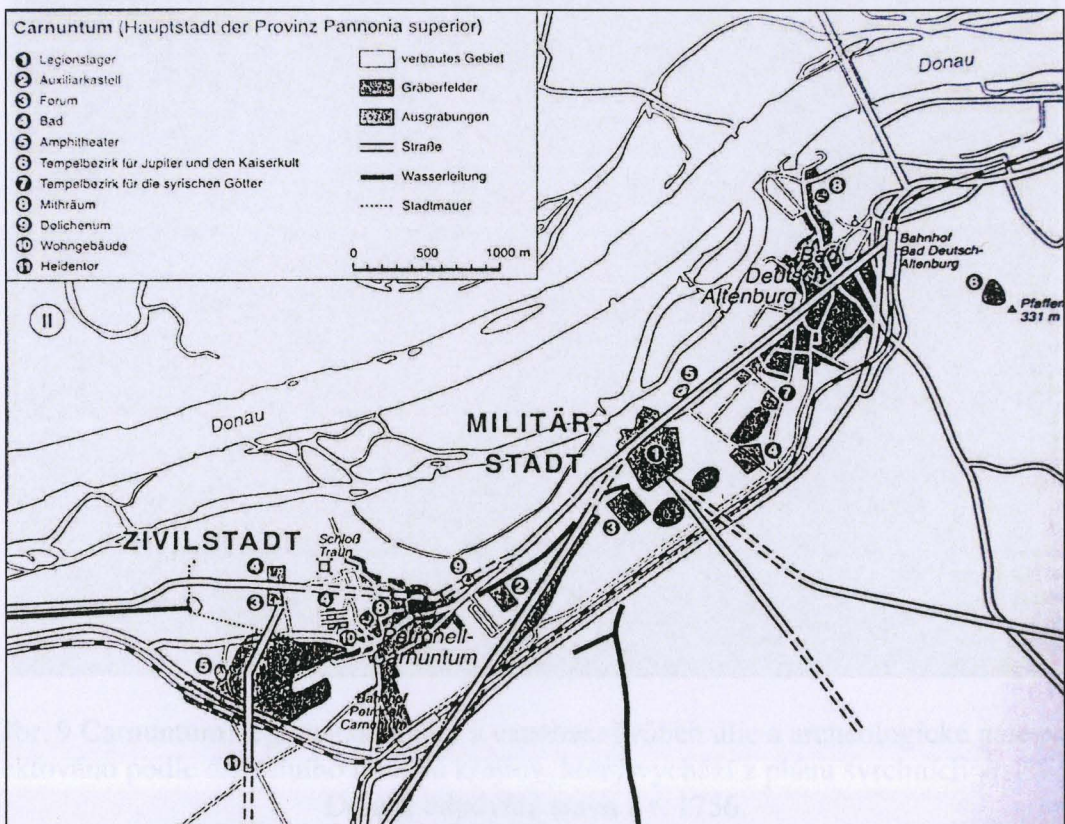

Obr. 5 Zjišťovací výzkum civilního města v Carnuntu (1938)

(Humer, F. 2009; Abb. 32, s. 23)

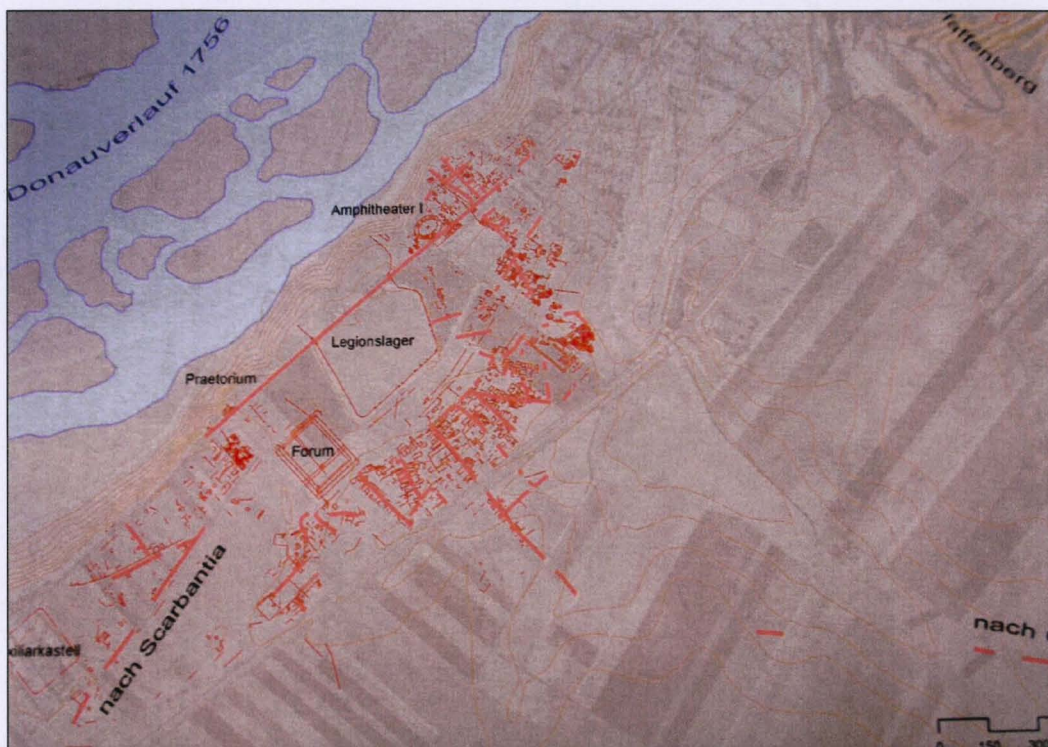
Obr. 6 Carnuntum – plán situace
(Genser, K. 1986; Abb. 147, s. 575)

Obr. 7 Plán Carnunta
(Kandler, M. – Humer, F. – Zabehlicky, H. 2004; Abb. 4, s. 15)

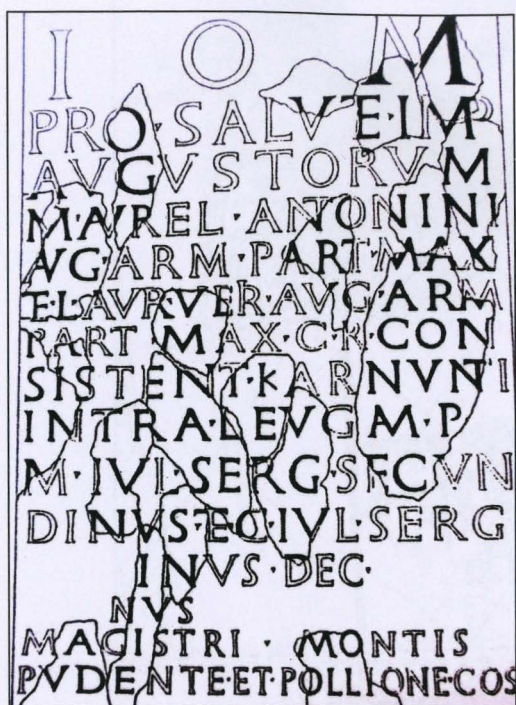

Obr. 8 Virtuální rekonstrukce raně císařského castra legionis a přilehlé canabae v Carnuntu
(Humer, F. 2009; Abb. 8, s. 10)

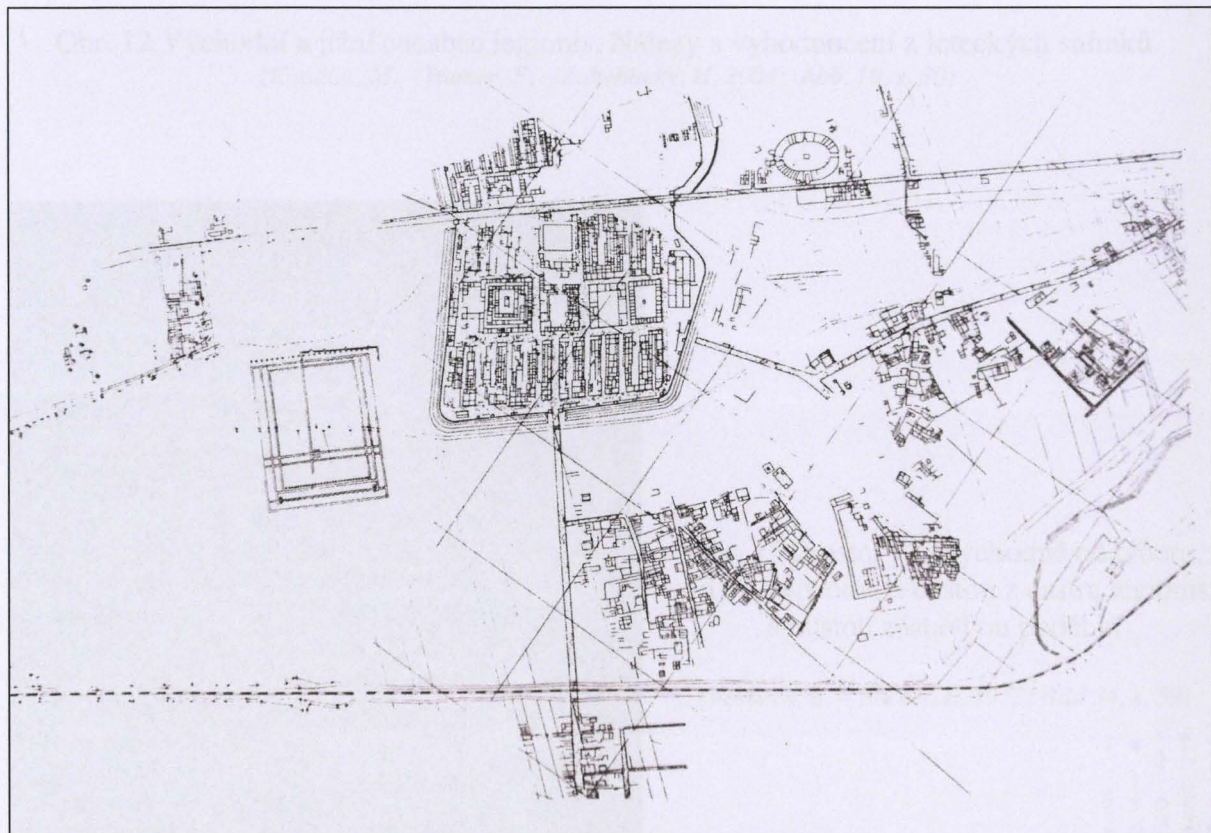
Obr. 9 Carnuntum, legionářský tábor a canabae: Průběh ulic a archeologické nálezy - projektováno podle digitálního modelu krajiny, který vychází z plánu svrchních vrstev. Tok Dunaje odpovídá stavu z r. 1756.
(Gugl, Ch. – Kastler, R. 2007; Abb. 2, s. 16)

Obr. 10 Nápis zasvěcený Jupiteru Optimu Maximovi od *cives Romani consistentes Karnunti intra leugam*

(Kandler, M. – Humer, F. – Zabehlicky, H. 2004; Abb 12, s. 32)

Obr. 11 Canabae legionis. Plán z doby výzkumů do r. 1982 se zřetelem k vyhodnoceným leteckým snímkům.

(Cencic, J. 2003; Abb. 1, s. 11)

Obr. 12 Východní a jižní canabae legionis. Nálezy a vyhodnocení z leteckých snímků.
 (Kandler, M. – Humer, F. – Zabehlický, H. 2004; Abb. 10, s. 30)

Obr. 13 Prostor jihovýchodně od tábora, s jižní výpadovou cestou z castra legionis a hustou zástavbou podél ní

(Vorbeck, E. – Beckel, L. 1973; Bild 34, s. 59)

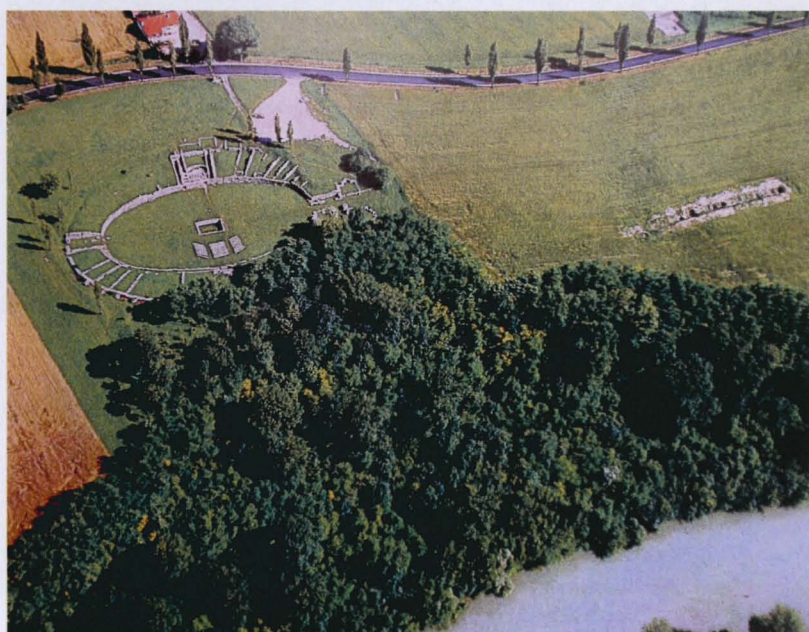

Obr. 14 Castrum legionis
s vojenským amfiteátrem. V pozadí
město Bad Deutsch-Altenburg

(Vorbeck, E. – Beckel, L. 1973; Bild 33,
s. 56)

Obr. 15 Pohled na vojenský
amfiteátr, vpravo nahoře je
patrný legionářský tábor

(Vorbeck, E. – Beckel, L. 1973;
Bild 54, s. 87)

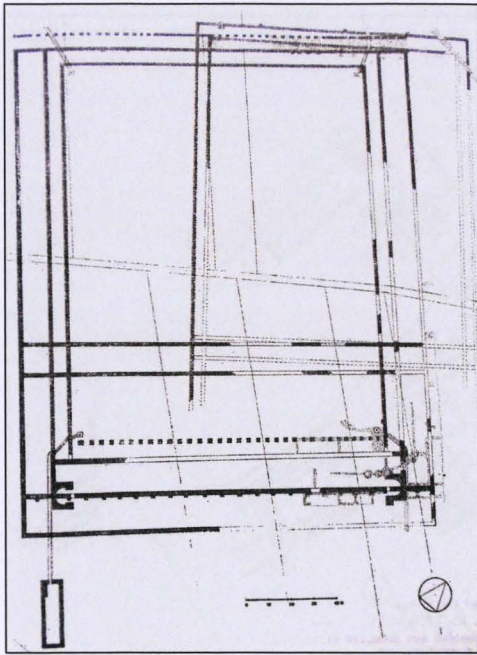
Obr. 16 Vojenský amfiteátr – pohled od západní brány směrem do arény

(Foto: Lucie Broncová)

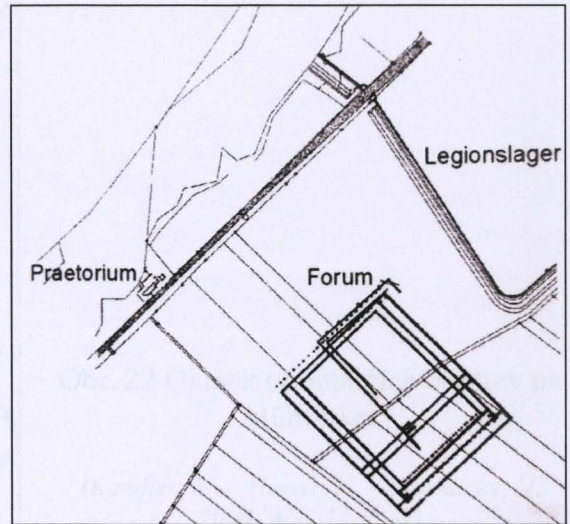
Obr. 17 Vojenský amfiteátr - pohled na severní část s ložemi pro IIII viri Municipii Aelii Carnvnti

(Foto: Lucie Broncová)

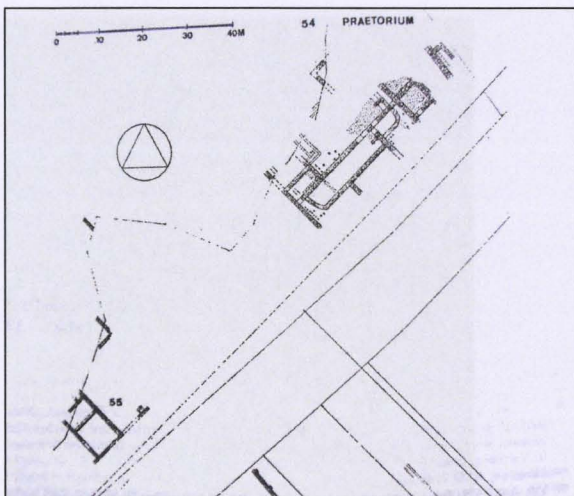
Obr. 18 Forum canabae legionis

(Stiglitz, H. – Kandler, M. – Jobst, W. 1977; Fig. 4, s. 679)

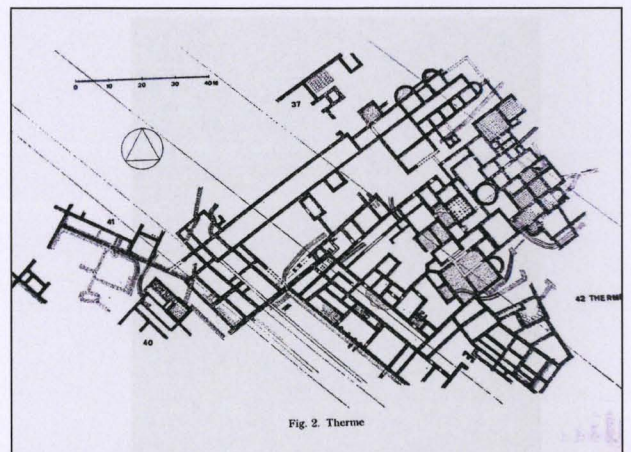
Obr. 19 Carnuntum: Poloha fora v kontextu s táborem legie

(Gugl, Ch. – Kastler, R. 2007; Abb. 164, s. 424)

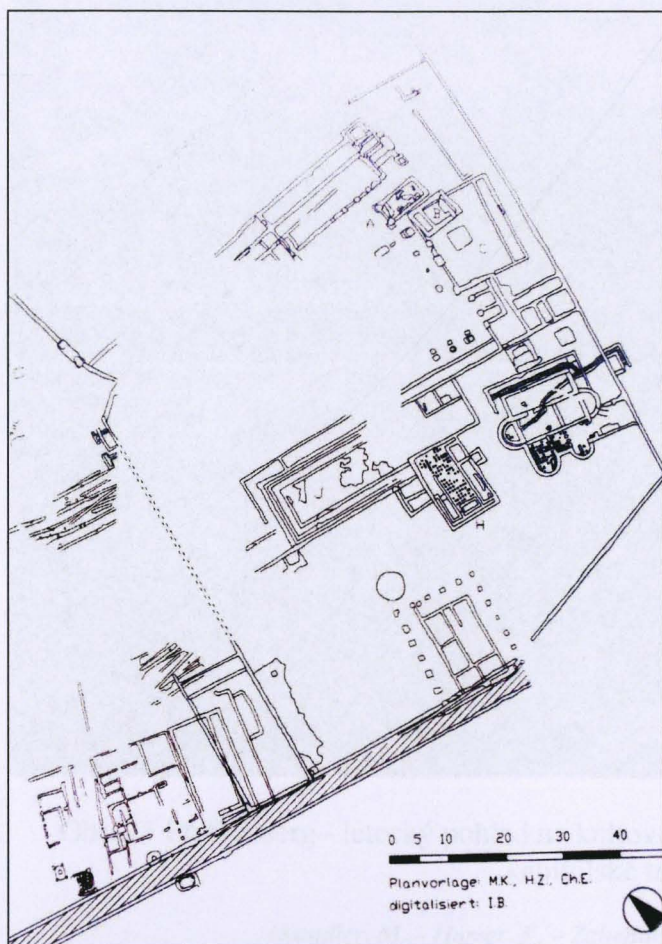
Obr. 20 Praetorium vojenského města

(Stiglitz, H. – Kandler, M. – Jobst, W. 1977; Fig. 5, s. 682)

Obr. 21 Lázeňský komplex ve východní části canabae legionis

(Stiglitz, H. – Kandler, M. – Jobst, W. 1977; Fig. 2, s. 674)

Obr. 22 Okrsek orientálních božstev na „Mühlacker“

(Kandler, M. – Humer, F. – Zabehlicky, H. 2004; Abb. 11, s. 31)

Obr. 23 Mramorová socha Jupitera Dolichena – začátek 3. století po Kr. (Museum Carnuntinum)
(Foto: Lucie Broncová)

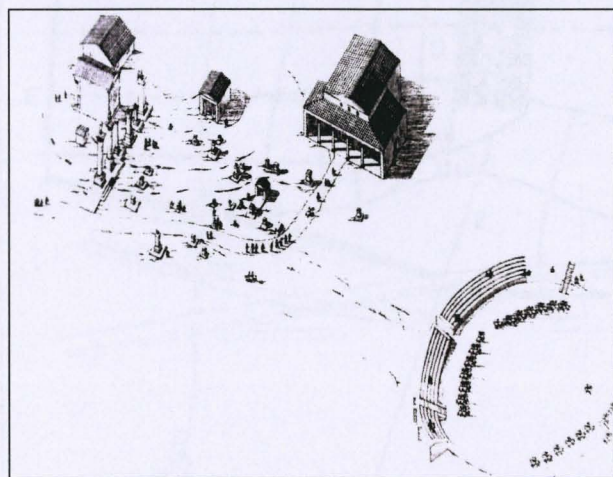

Obr. 24 Reliéf zasvěcený Jupiteru Dolichenovi – konec 2. století po Kr. (Museum Carnuntinum)
(Foto: Lucie Broncová)

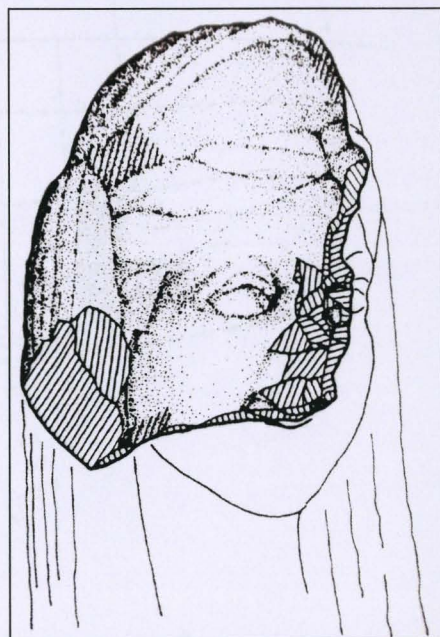
Obr. 25 Pfaffenberg - letecký pohled na kultovní okrsek. Vlevo divadlo, vpravo chrám kapitolské triády

(Kandler, M. – Humer, F. – Zabehlicky, H. 2004; Abb. 37, s. 54)

Obr. 26 Pfaffenberg - rekonstrukce chrámového okrsku

(Kandler, M. – Humer, F. – Zabehlicky, H. 2004; Abb. 38, s. 54)

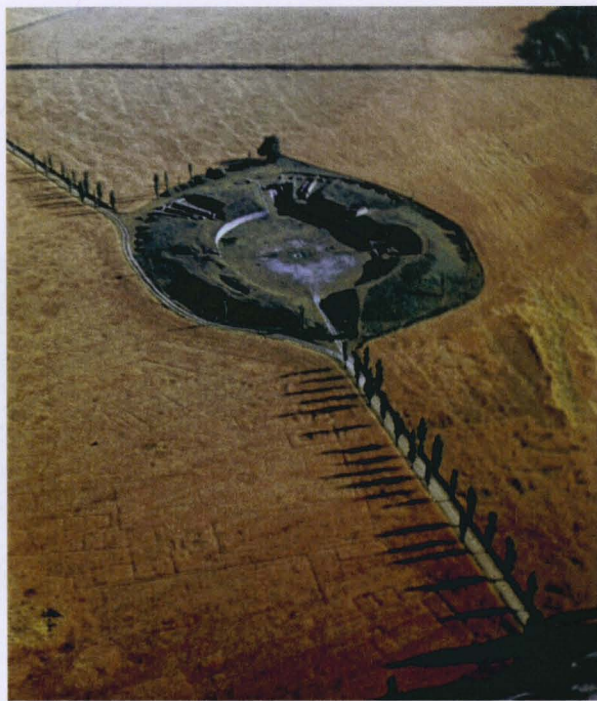
Obr. 27 Překresba fragmentu a rekonstrukce hlavy bohyně Juno(?)

(Kremer, G. 2003; Abb. 22, s. 31)

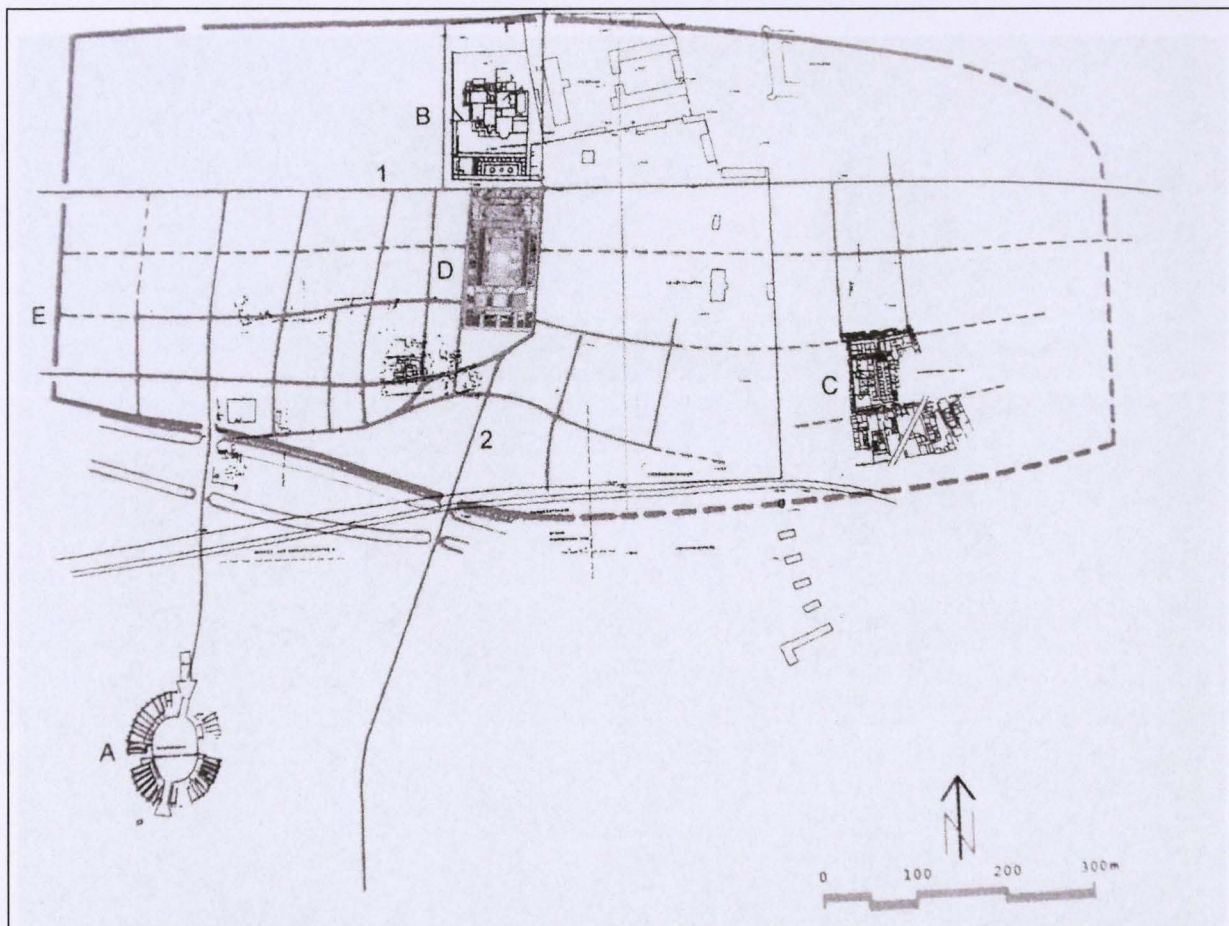
Obr. 28 Freilichtmuseum Petronell - ukázka domáciho larária

(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 29 Pozústatky civilního amfiteátru s okolní zástavbou

(Vorbeck, E. – Beckel, L. 1973; Bild 71, s. 103)

Obr. 30 Rekonstrukce plánu civilního města včetně hradeb a systému ulic. A: Amfiteátr II; B: Velké lázně; C: Městská obytná čtvrť; D: Forum; E: Městské hradby; 1: decumanus maximus; 2: cardo maximus

(Kandler, M. – Humer, F. – Zabeňlický, H. 2004; Abb. 18, s. 38)

Obr. 31 Baptisterium
v civilním amfiteátru

(*Stiglitz, H. – Kandler, M. –
Jobst, W. 1977; Taf. III, 5*)

Obr. 32 Heidendor – „Pohanská brána“
(*Foto: Lucie Broncová*)

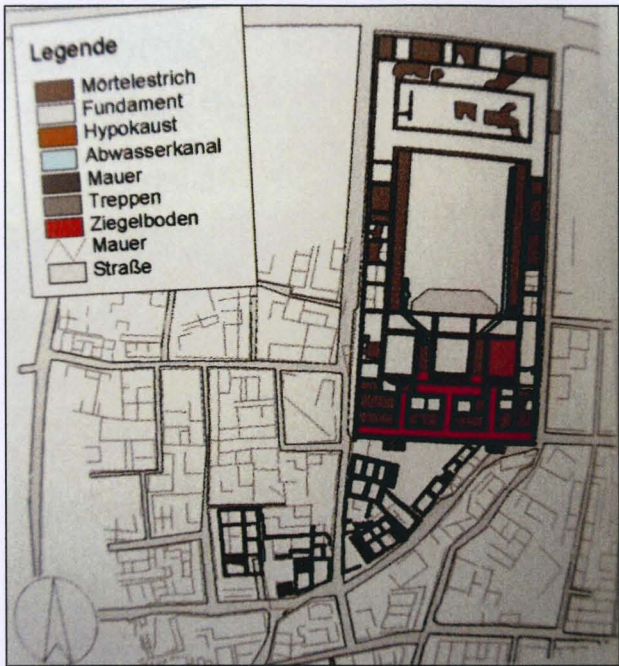

Obr. 33 Předpokládaná rekonstrukce Heidentor
(Foto: Lucie Broncová)

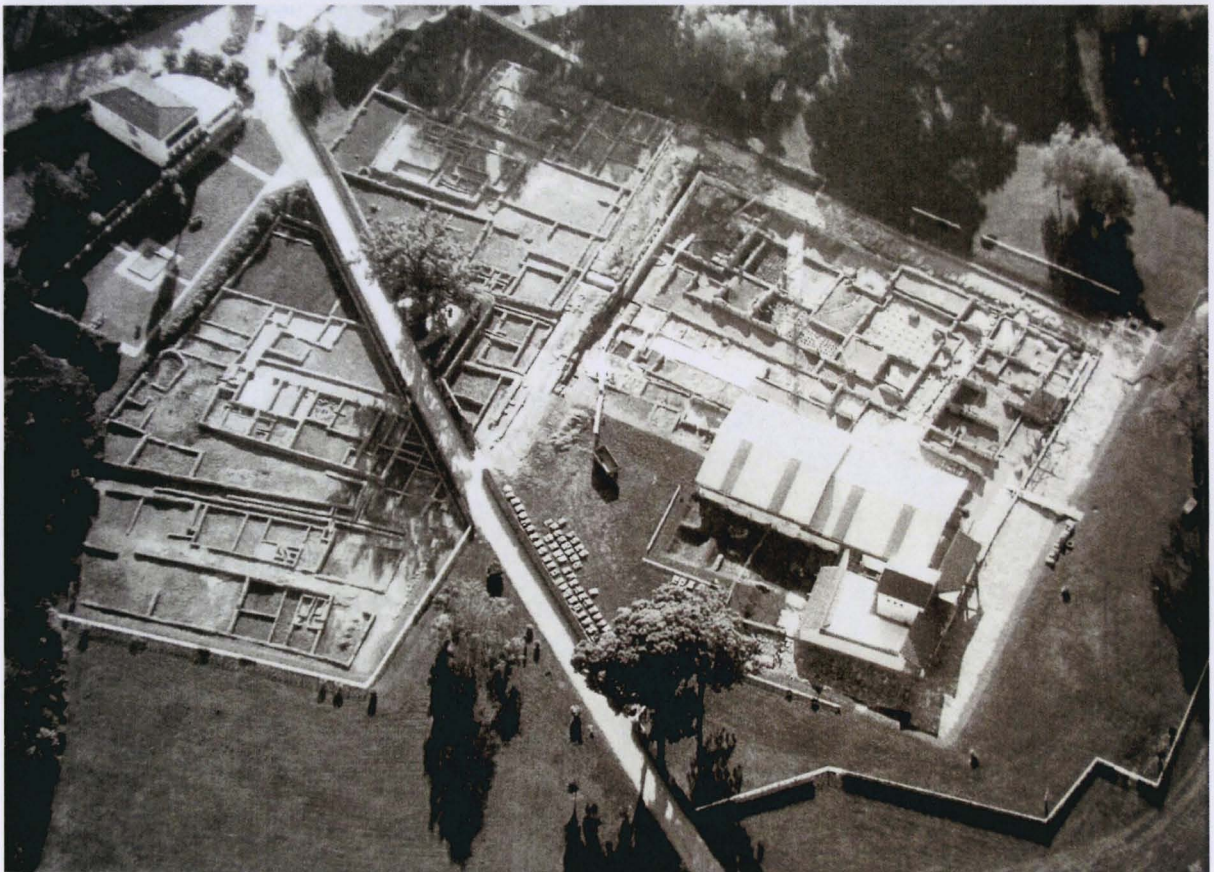
Obr. 34 Velké lázně - „Palastruine“

(Vorbeck, E. – Beckel, L. 1973;
Bild 19, s. 38)

Obr. 35 Forum civilního města, objevené díky geofyzikálnímu měření

(Humer F. 2003;, s. 12)

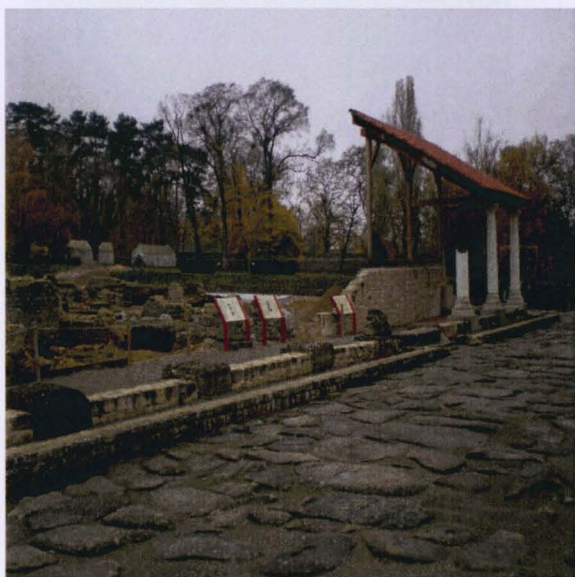

Obr. 36 Carnuntum – antická obytná čtvrť (Freilichtmuseum Petronell) jižně od zámku Petronell, pohled od severovýchodu

(Kandler, M. – Humer, F. – Zabehlicky, H. 2004; Abb. 21, s. 40)

Obr. 37 Frelichtmuseum Petronell – v popředí Kammerbau, v zadní části probíhající rekonstrukce řadových lázní (srpen 2009)
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 38 Severní pouliční portikus se zrekonstruovanou střechou a sloupy
(Foto: Lucie Broncová)

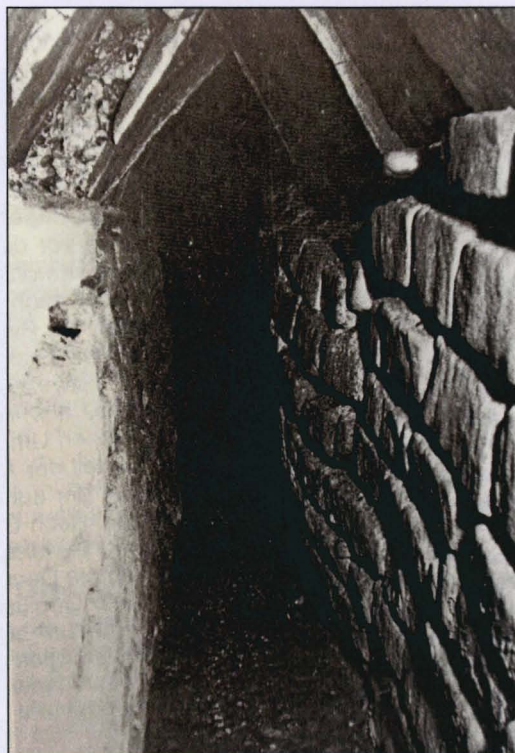
Obr. 39 Rekonstrukce chrámu Diany Nemesis, pohled od severovýchodu
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 40 Freilichtmuseum Petronell – Kammerbau, pohled od jihu
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 41 Kanalizační systém pod severní ulicí, pohled od východu
(Kandler, M. – Humer, F. – Zabehlicky, H. 2004;
Abb. 23, s. 42)

Obr. 42 Petronell-Carnuntum, civilní město:
podzemní vodovod na „Gstettenbreite“
(Kandler, M. – Veters, H. 1989, s. 205)

Obr. 43 Scéna zabíjení býka – z výklenku Mithrea III, 2. století po Kr. (Museum Carnuntinum)
(Foto: Lucie Broncová)

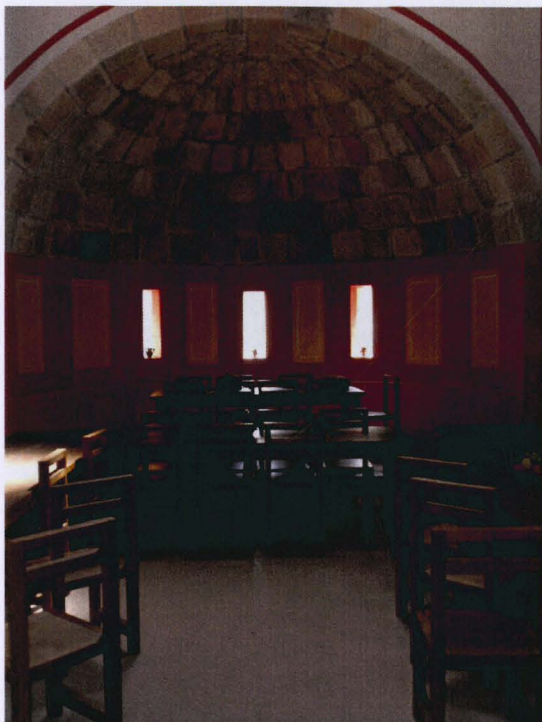
Obr. 44 Freilichtmuseum Petronell – pohled od severovýchodu na podlouhlé parcely s rekonstruovaným domem II
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 45 Freilichtmuseum Petronell – obytná zástavba (Dům IV a V), pohled od západu
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 46 Freilichtmuseum Petronell - pohled od jihu na dvůr peristylového domu; na východní straně patrný vchod
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 47 Apsidální místnost peristylového domu
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 48 Peristylový dům - rekonstrukce nástěnné malby v apsidální místnosti
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 49, Obr. 50 Rekonstrukce interiérového zařízení v peristylovém domu

(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 51 Peristylový dům - hypokaustum
z cihlových pilířků
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 52 Peristylový dům – hypokaustum
z kamenných pilířků
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 53 Freilichtmuseum Petronell – částečná rekonstrukce Domu I ze 4. století po Kr.
(Humer, F. 2008; Abb. 27, s. 159)

Obr. 54 Dům I – rekonstrukce
nástěnné malby a mozaiky

(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 55 Dům I – hypokaustum
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 56 Dům I – pohled z vnitřku do zadní
části parcely, ukončené zahradou

(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 57 V popředí zahrada Domu I; v pozadí celková rekonstrukce Domu II

(Humer, F. 2009; Abb. 101, s. 79)

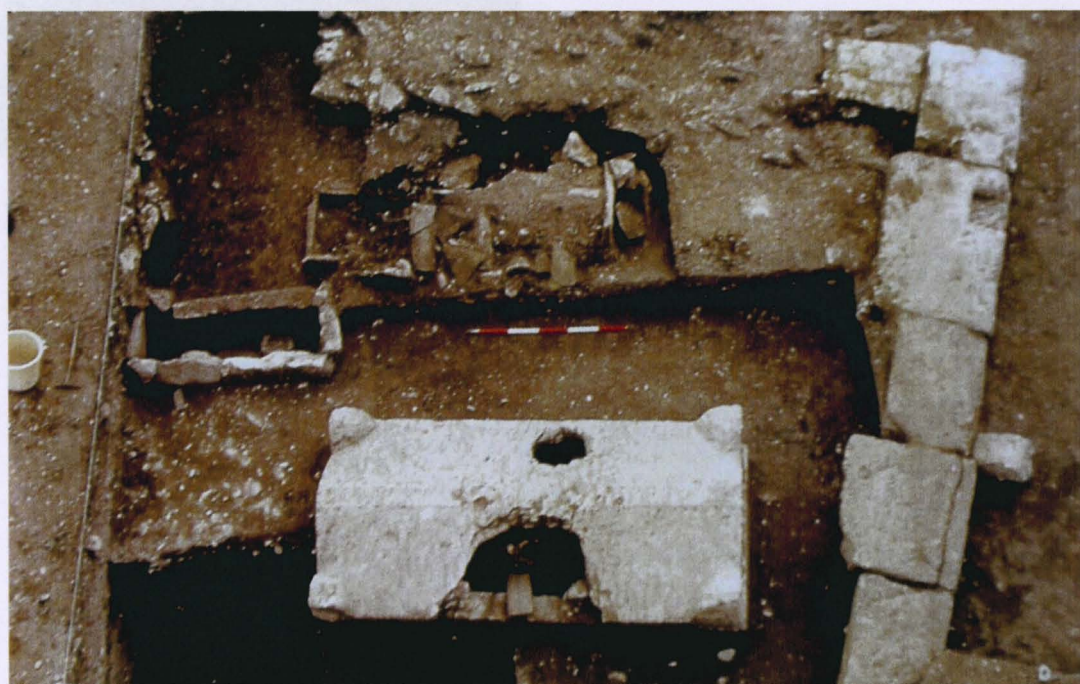

Obr. 58 Dům II – rekonstrukce kuchyně
(Foto: Lucie Broncová)

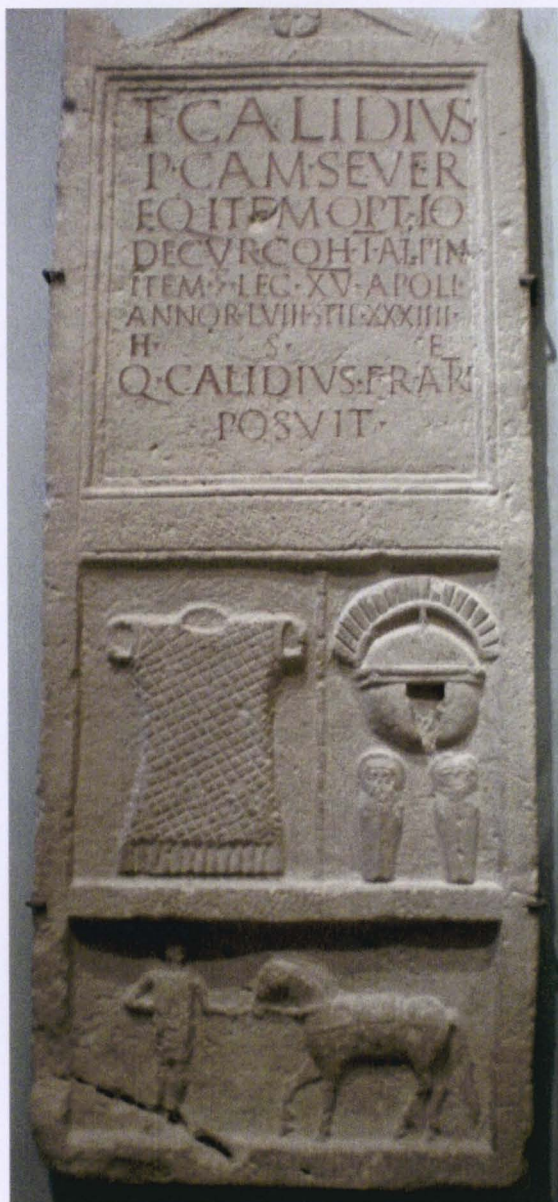
Obr. 59 Civilní město (západ) - kostrový pohřeb v sarkofágu

(Kandler, M. – Humer, F. – Zabeňlicky, H. 2004; Abb. 33, s. 50)

Obr. 60 Pozdně antické hrobové kontexty v canabae legionis

(Kandler, M. – Humer, F. – Zabeňlicky, H. 2004; Abb. 35, s. 51)

Obr. 61 Kopie náhrobku Tita Calidia Severa, před 63 po Kr. (Museum Carnuntinum)

(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 62 Řemeslné nástroje k opracovávání kovů (Museum Carnuntinum)

(Foto: Lucie Broncová)

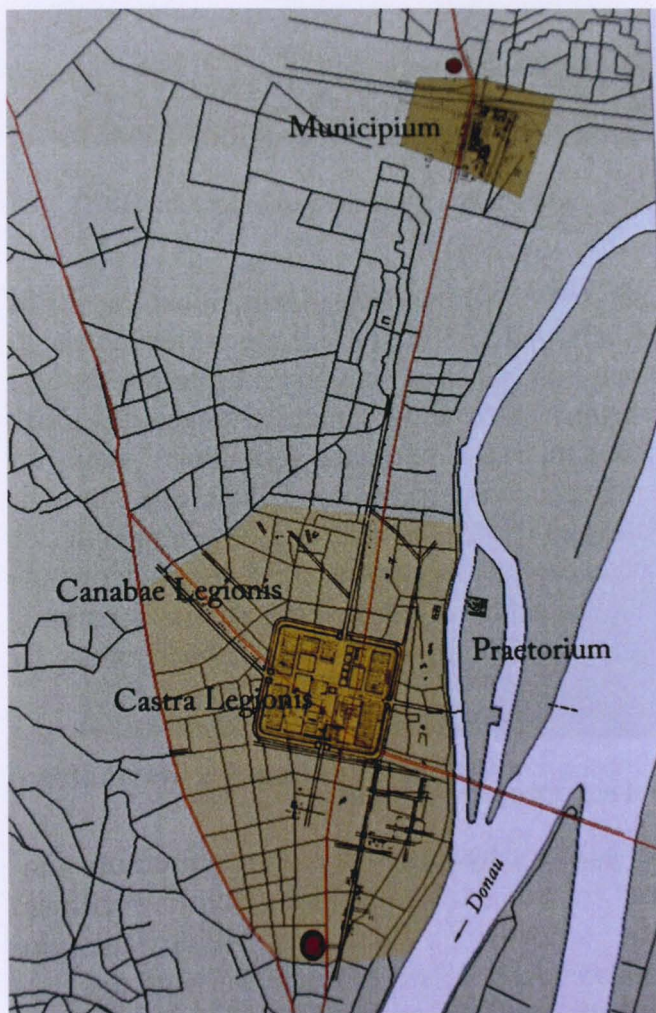

Obr. 63 Ukázky produkce terry siggilaty z Carnunta (Museum Carnuntinum)
(Foto: Lucie Broncová)

Obr. 64 Rekonstruované řemeslné nástroje
k opracování dřeva (Museum Carnuntinum)

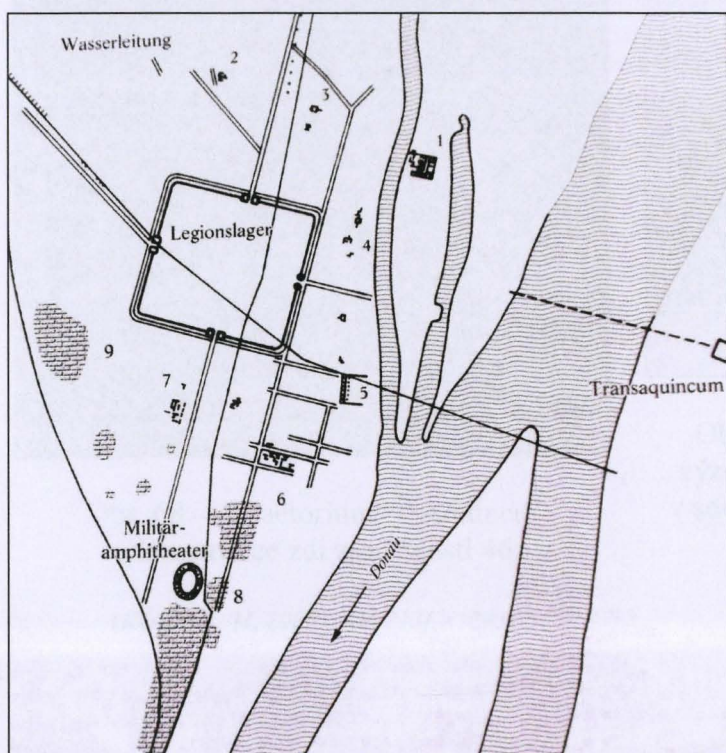
(Foto: Lucie Broncová)

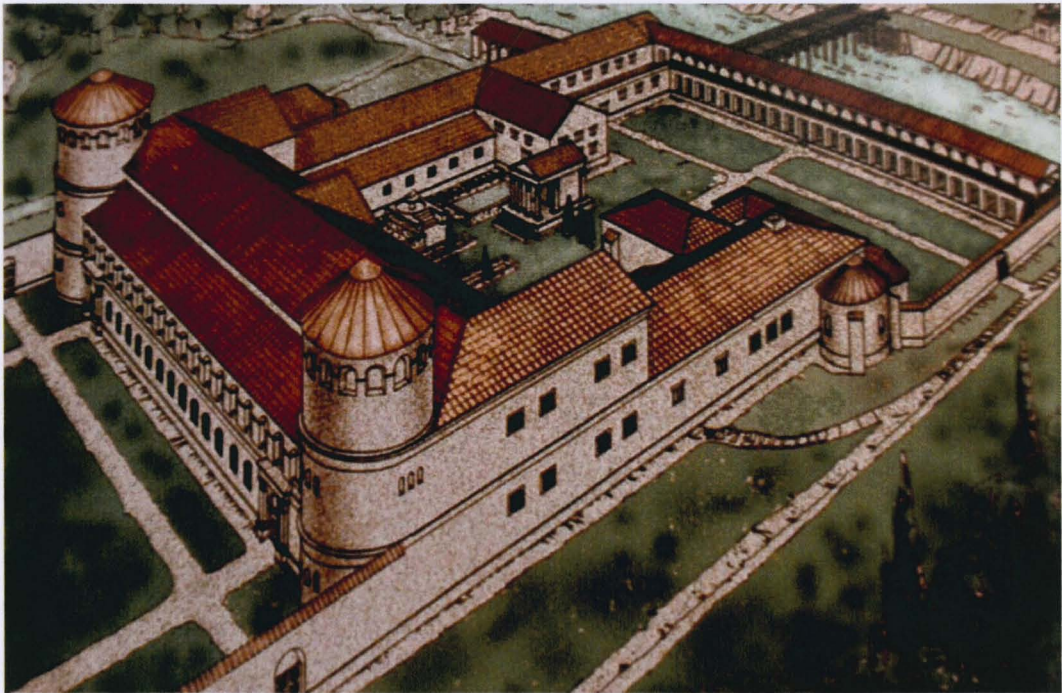
Obr. 65 Aquincum – sídlištní struktury ve 2./3. století po Kr.

(Kérdö, K. H. 2008, Abb. 1, s. 285)

Obr. 66 Aquincum – vojenské město
 1 – palác místodržícího; 2 – Herculova villa; 3 – budova s mozaikami; 4 – správní budovy; 5 – hallová budova; 6 – obytné domy; 7 – tržnice; 8 – obchody, obytné domy; 9 – západní okraj vojenského města

(Madarassy, O. 2003; Abb. 1, s. 103)

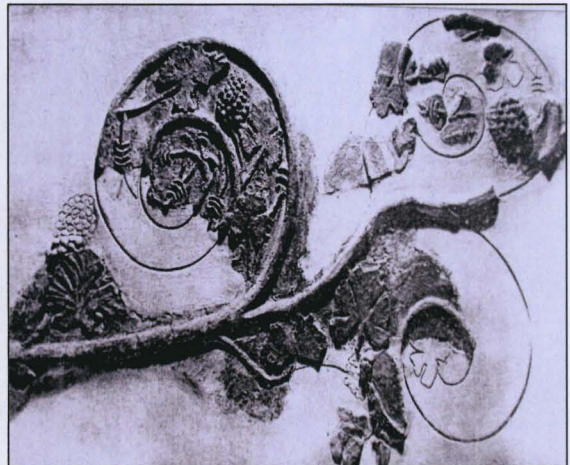
Obr. 67 Aquincum - rekonstrukce hlavní budovy správního paláce

(Kérdö, K. H. 2008; Abb. 5, s. 288)

Obr. 68 – „Praetorium“ v Aquincu:
rekonstrukce zdi z místnosti 46

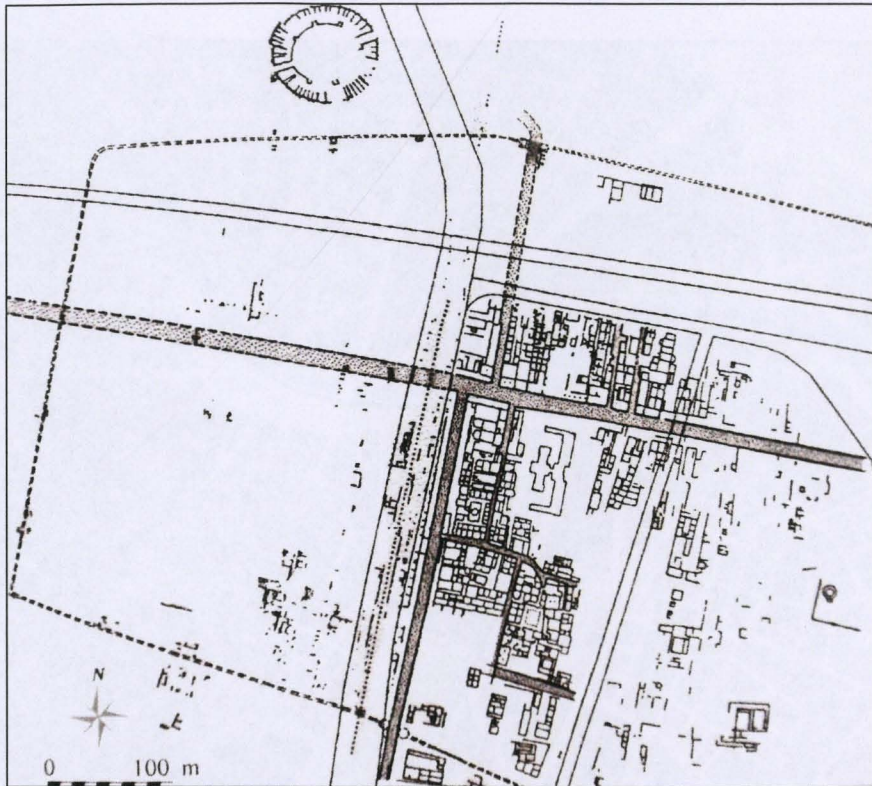
(Kérdö, K. H. 2008; Abb. 13f, s. 293)

Obr. 69 – Aquincum: detail štukové
výzdoby z Budovy E na Laktanya utca
v severovýchodní části canabae legionis

(Németh, M. 2008; Abb. 9, s. 315)

Obr. 70 – Aquincum: civilní město
(Zsidi, P. 2004; Abb. 16, s. 215)

Obr. 71 Aquincum -
zakonzervovaná část
civilního města

(Zsidi, P. 2008; Abb. 13, s. 268)

Obr. 72 – Antické sídlištní areály ve Vídni

(Müller, M. 2008; Abb. 1, s. 106)

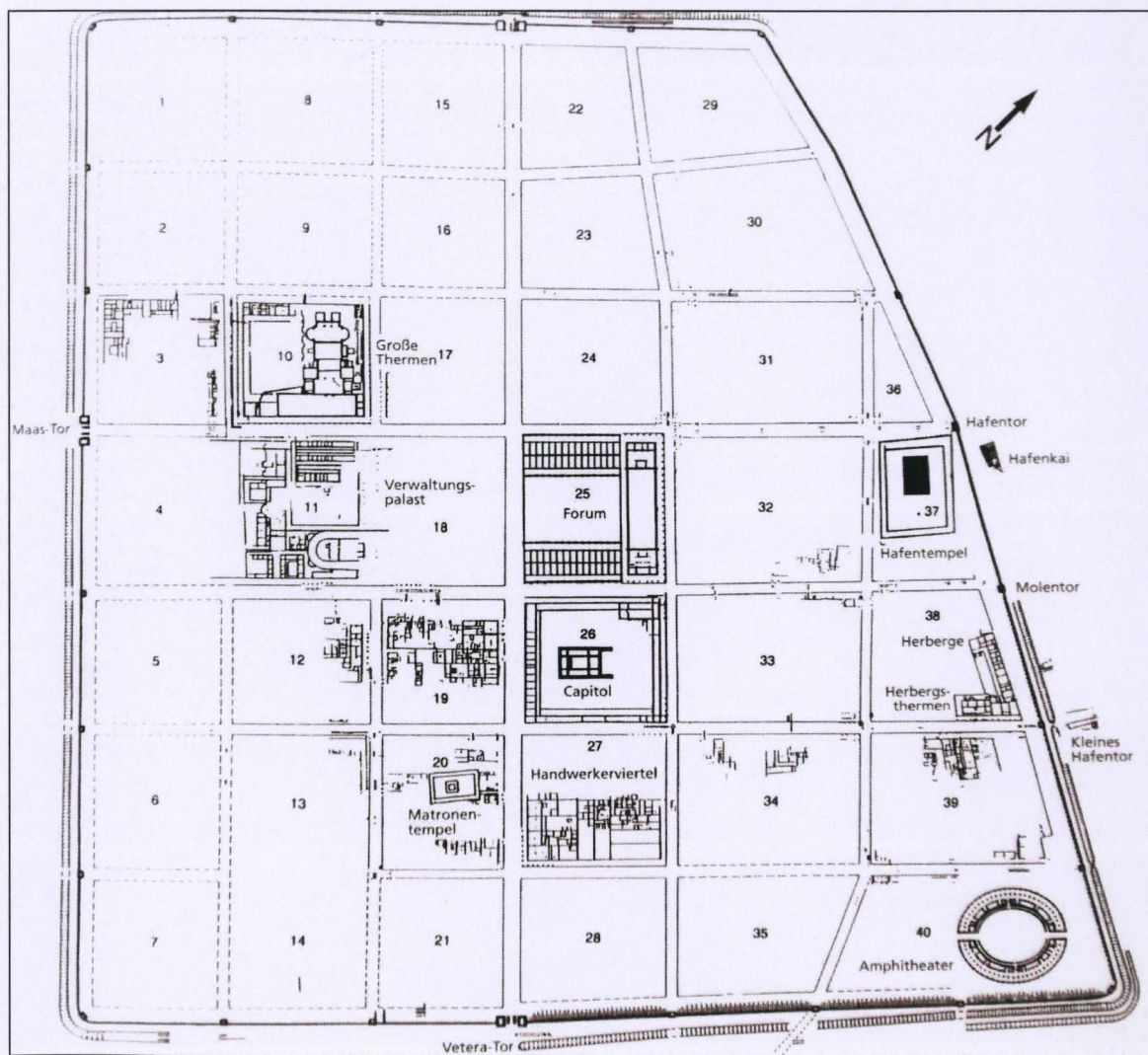
Obr. 73 Vídeň, Michaelerplatz:
štuková dekorace (z domu A?)

(Sakl-Oberthaler, S. 2008; Abb. 18, s. 135)

Obr. 74 Archeologický park Xanten,
letecký snímek od jihovýchodu

(Schalles, H. J. 2000; Abb. 83, s. 107)

Obr. 75 Xanten – plán civilního města Colonia Ulpia Traiana

(Schalles, H. J. 2000; Abb. 82, s. 105)